

63.3 (ЧУКР) /  
9(е4)  
р.88

**Людмила Студьонова**

# **Чернігівське повітове земство**

*Сторінки історії*



Ніжин  
«Видавництво «АСПЕКТ-ПОЛІГРАФ»  
2003

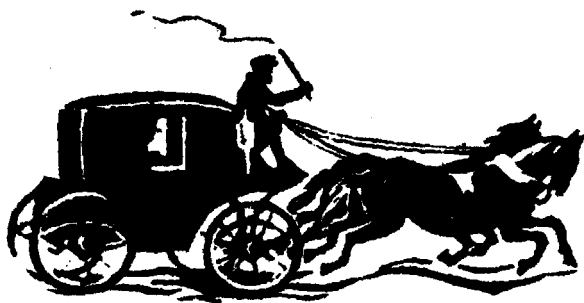


507  
С 88

**Людмила Студьонова**

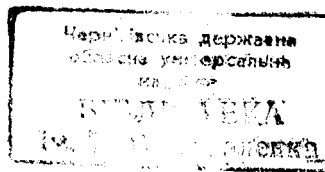
# **Чернігівське повітове земство**

*Сторінки історії*



996286

Ніжин  
«Видавництво «АСПЕКТ-ПОЛІГРАФ»  
2003



ББК 63.3(4Укр)я73  
С88

**Студьонова Л.В.**

С88 Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин:  
ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2003. – 88 с.  
ISBN 966-8276-21-3

Після 1915 року це перша книга, в якій розглядається одна з цікавих, але малодосліджених сторінок історії нашого краю – діяльність Чернігівського повітового земства 1865-1918 рр. На основі документальних джерел показано зміни на краще, які відбувалися в суспільстві того часу в ході проведення земської реформи. Вперше дається портретна галерея видатних діячів повітового земства, які наполегливо виконували свою важливу справу. Книга супроводжується маловідомими фотоматеріалами.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, музейних працівників, студентів вузів, широке коло читачів.

**ББК 63.3(4Укр)я73**

## ВІД АВТОРА

Двісті років з часу утворення губернії відзначили чернігівці у 2002 році. Під час підготовки до урочистостей з'явилася можливість ввести в науковий, літературний і журналістський обіг маловідомі матеріали, документи, присвячені цій віковій події. Несподівано стало зрозумілим, що то було позитивне явище. На Чернігівщині почали розвиватися торговельно-промислові відносини, народна освіта, медицина, преса, мистецтво та література. Лише в межах губернії можна було провести земську реформу, утворивши губернські повітові земства – нові органи самоврядування.

Чернігівське повітове земство розпочало діяльність восени 1865 року. Завдяки йому Чернігівський повіт займав одне з перших місць у губернії по кількості навчальних закладів, які розміщались у гарних приміщеннях, лікарень, ветеринарних пунктів. По всій Росії славився конезавод у Довжику. Земці у співдружності з предводителями повітового дворянства створювали умови для створення і зміцнення господарств заможного селянина – будь-то одноосібник, кооператив, сільська громада, кредитне товариство, тощо.

От і з'явилось бажання розповісти про це широкому загалу зацікавлених людей мовою подій, фактів і статистики, які містяться в опублікованих документах Чернігівського повітового земства.

Це стало доречним у зв'язку із святкуванням 80-ї річниці з часу утворення Чернігівського району, своєрідного спадкоємця плодів величезної праці Чернігівського повітового земства.

Звичайно, на складних шляхах ХХ ст. багато втрачено назавжди. Однак у наших силах зберегти те, що маємо, відновити забуте.

Ці думки автора знайшли відгук у голови Чернігівської райдержадміністрації Володимира Андрійовича Сидоренка та керівника товариства “Чернігівське земляцтво” у Києві Віктора Вікторовича Ткаченка. За їх підтримки і сприяння побачила світ книга, яку Ви, шановний читачу, тримаєте зараз у руках. За що автор складає їм щирю подяку.

До книги увійшли ілюстративні матеріали, люб'язно надані Російським державним історичним архівом у Санкт-Петербурзі, директором Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка П. В. Грищенком, директором Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського С. Л. Лаєвським.

Автор висловлює щирю подяку Олені Іванівні Саєнко (науковець історичного музею) за допомогу під час розшуку матеріалів про предводителів повітового дворянства та ін.

Сподіваюсь, що ця книга стане першим кроком до подальшого вивчення історії Чернігівського та інших повітових земств Чернігівської губернії.

## КІЛЬКА ПОПЕРЕДНІХ СЛІВ

Історія Чернігівського району сягає у глибину віків і насичена вікопомними фактами і подіями. Про це засвідчують численні кургани і могильники, розкопані і досліджені археологами на території району.

До 1923 р. він входив до складу Чернігівської губернії як Чернігівський повіт, в якому налічувалося 180 поселень, а поміщицьких садіб – 92. Дніпро і Десна були головними судноплавними ріками, несудноплавна – Снов. Всього річок було 28. Серед них більш відомі зараз – Білоус, Стрижень, Пакулька. На обліку перебувало 103 озера, що мали промислове значення.

Чернігівський повіт був аграрним краєм. Селяни вирощували овес, ячмінь, гречку, горох, чечевицю, жито.

У стародавні часи Чернігівський повіт потопав у лісах. Поступово лісопосадки зникали і натомість з'являлися орні землі, яких було недостатньо, і вони завжди були у роботі. Окрім хліборобства для безлісної частини Чернігівського повіту був характерний і гончарний промисел. Зайвий хліб продавався у Чернігові на торгах, а глиняний посуд вивозився в інші повіти.

Мешканці лісової частини повіту налагодили виробництво будматеріалів, які продавали у Чернігові. Сюди ж вивозилися дрова. Великим попитом користувався різноманітний, гарно вироблений дерев'яний посуд. У повіті було налагоджено виробництво горілки на продаж за межами повіту.

У поміщицьких маєностях вироблялися домоткане полотно, сукно, серпанки, скатертини і серветки. Поміщикам належали також винокурні, цегельні, солодовні, скляні, паперові, шкіряні заводи, кінні та парові млини.

Чернігівський повіт славився дивовижними садами. Тут росли розкішні яблуні, груші, сливи – прості та угорки, вишні чорні, кислі і солодкі червоні, черешні. У деяких садах – персики. З городини популярними були капуста, буряк, петрушка, пастернак, морква, редька, салат, картопля, земляні яблука, огірки, прості й турецькі боби. Таким же був Чернігівський повіт восени 1865 р., на час утворення повітового земства.

То була вікопомна подія. Видний земський діяч Іван Ілліч Петрункевич писав з цього приводу: “Вчерашние землевладельцы и рабы, освобожденные от крепостной зависимости, сошлись, как равные граждане для разрешения местных хозяйственных и культурных задач.” (Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С. 9).

За 50 років діяльності повітове земство створило умови для налагодження мережі лікарень, амбулаторій, фельдшерських пунктів, які опікувалися здоров'ям усіх верств населення. Чернігівський повіт був єдиний, де медикаменти видавалися хворим безкоштовно.

Земці сприяли розвиткові народної освіти. Чернігівський повіт мав кращі у губернії шкільні приміщення. Повітове земство витрачало значні кошти на ліквідацію неписьменності серед селян.

То був час коли звання земського лікаря, земського вчителя, земського ветеринара містило в собі велику повагу до людей, котрі самовіддано служили земству і населенню.

Створене з ініціативи хазяїв сільськогосподарське товариство мало свої філії у вигляді селянських об'єднань, громад, кредитних товариств тощо. Агрономічна служба мала наукову основу. У більшості своїй земля належала селянам і козакам. Сьогодні історики стверджують, що до жовтня 1917 р. 80 % землі належали тим, хто її обробляв. Приклад Чернігівського повіту красномовно підтверджує такий висновок. Для переконливості процитуємо того ж самого І. І. Петрункевича: "...никакими мерами землеустройства, ни даже округлением дворянских имений за счет других сословий, поддержать "дворянское" землевладение невозможно, так как оно было построено на рабовладении и крепостном труде. Вместе с уничтожением этих условий, оно было осуждено на разрушение." (Там само, с. 20).

Земство будувало шляхи, мости, будинки, друкувало газети і книги. Все робилися задля людей, які мешкали на території Чернігівського повіту, незважаючи на національність і станове походження.

На жаль, місцеве управління, започатковане земською реформою 1864 року, зазнало критики, іронічного і навіть сатиричного ставлення з боку деяких істориків, журналістів, письменників і самих творців земської справи. Однак якість здійсненого у великій мірі залежить від людей, їхнього характеру, уподобань і врешті-решт совісті. Тому про безгріховність земства говорити не доводиться. І все-таки добрих діянь було настільки багато, що настав час відкинути весь негатив і розповісти широкому загалу про діяльність Чернігівського повітового земства, спрямовану на поліпшення повсякденного життя тих, хто є творцем матеріальних і духовних цінностей.

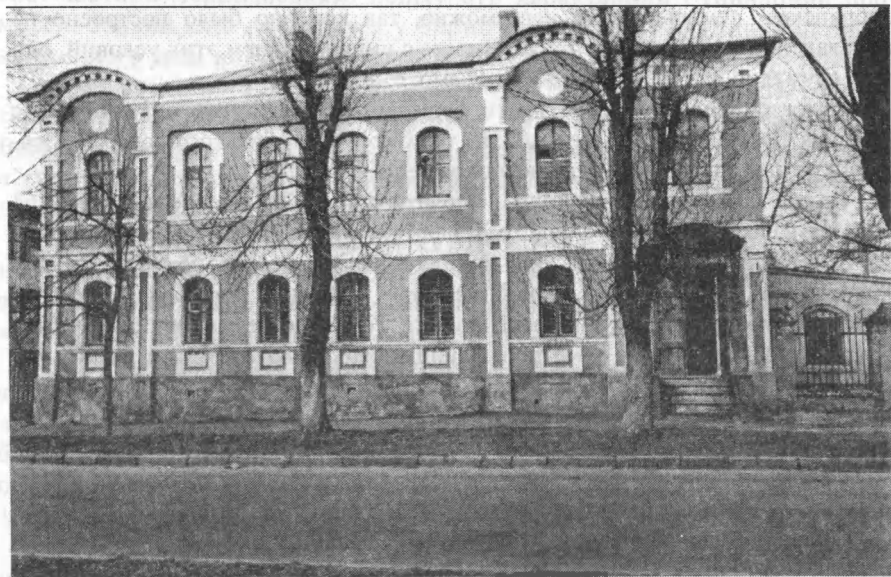
Головами управи були представники стародавніх дворянських родів, вихованих у вірі в Бога і любові до свого народу, до своєї Батьківщини.

Предводителі повітового дворянства брали участь у переможних воєнних кампаніях Росії. Їхня хоробрість була відзначена високими урядовими нагородами. Вони прийшли у цивільне життя з бажанням послужити своїм землякам, а значить – Україні.

Серед гласних повітових земських зібрань були письменники і художники. Імена Михайла Могилянського або Івана Рашевського і сьогодні є символами таланту й шляхетства українського народу.

Тепер, коли ми маємо загальне уявлення про Чернігівське повітове земство, варто подумки вирушити у не таке вже далеке минуле, щоб знати, про те, що було, про свою славу і свої негаразди, щоб навчитися не відокремлювати себе від Батьківщини і щоб відчути свою велику відповідальність за загальне благополуччя.

Охоплена такими думками, авторка запрошує вас відкрити сторінки цієї книги, у якій розповідається про становлення й руйнацію місцевого управління, започаткованого земською реформою 1864 року.



*Будинок колишньої повітової земської управи  
(м. Чернігів, вул. Горького, 1, фото Т. Ковальчук, 2003 р.)*



## ПОВІТ І ЗЕМСТВО – ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО

Вперше термін “повіт” зустрічається в давньоруських писемних джерелах XIII ст. Повіт – адміністративна одиниця, котра проіснувала до 1923 р. на території Чернігівщини. Повіт – це сукупність волостей, що прагнули до міста. З 1861 р. волость – нижча адміністративна одиниця станового селянського самоврядування. В урядовому відношенні повіт розпадався на волості, волості – на стани, стани – на околиці. Населені одиниці повіту на житейській мові мали різноманітні назви: містечка, села, слободи, слободки, селища і т. п.

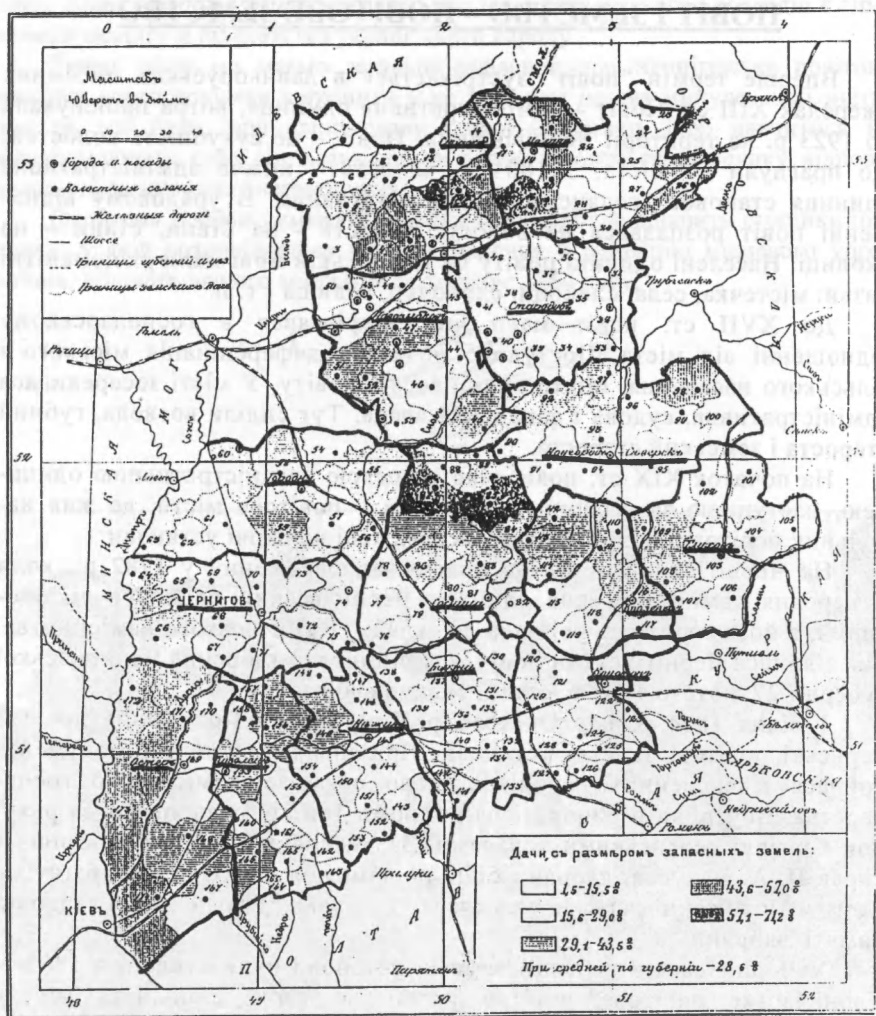
До XVII ст. повіт мало чим відрізнявся в господарському відношенні від міста. Поступово почалась диференціація міського і сільського населення. Місто виділилося з повіту. У місті зосередилася адміністративна, судова і фінансова влада. Тут сиділи воєвода, губний староста і земський староста.

На початок XIX ст. повіт став місцевою адміністративною одиницею, наступною за губернією. Центром – повітове місто, де жив начальник повітової поліції і були зосереджені повітові установи.

На Чернігівщині поділ на повіти запроваджений у 1782 р., коли попередня адміністративна одиниця Чернігівський полк був ліквідований, а його територія увійшла до складу Чернігівського намісництва. Так з’явився Чернігівський повіт, котрий після утворення Чернігівської губернії 27 лютого 1802 р. став її складовою частиною.

1 січня 1864 р. цар Олександр II затвердив Положення про губернські повітові земські установи. Причина появи такого документа крилася в численних недоліках щодо організації місцевого господарства. Внутрішній ринок після реформи 1861 р. розширявся за рахунок торгівлі селянськими товарами. За висловом міністра внутрішніх справ П. А. Валуєва, дворяни бідніли, заможня верхівка села багатіла. Тому у Положенні окреслювалося, що соціальну базу земства становитимуть дворяни.

У Чернігівській губернії земські установи були введені в 1865 р. Чернігівське повітове земство розпочало свою діяльність восени 1865 р. Його структура була такою: земські збори – розпорядчий орган; земська управа – виконавчий орган. Більша частина гласних (депутатів) була дворянами. Їх обирали відповідні земські збори на три роки у складі голови і шести членів. Вищою посадовою особою в повіті був голова повітового земства дворянського походження.



Карта Чернігівської губернії та її повітів, кінець XIX ст.

Волості Чернігівського повіту:

64. Редківська, 65. Антоновицька, 66. Пакульська, 67. Слабинська,  
68. Козлянська, 68. Довжицька, 70. Халявинська з м. Чернігів, 71. Янівська,  
72. Горбівська, 73. Седнівська, 74. Березинська, 75. Салтиково-Дівичька

Сам термін “дворяне” зустрічається в літературних пам’ятках не раніше другої половини XII ст. для визначення людей, що жили при княжому дворі. Друга їх назва – дворові люди, які складали придворний штат князів. Вони виконували також різного роду адміністративні, судові та військові обов’язки. Дворові люди воювали, збирали податки, засуджували тощо. Близькість до князя вабила і боярських дітей. З другої половини XV ст. кількість дворових людей або дворян настільки зросла, що при дворі великих князів стало занадто тісно. Так народилася помісна система: дворян розселяли на государевій землі. Земельні ділянки передавалися їм у користування в обмін на службу. Користувачів такої землі почали називати дворянами-поміщиками.



*Герб Чернігівського повіту, 1908 р. (зберігається в фондах Чернігівського обласного музею ім. В. В. Тарновського. Фото П. М. Марухненка, 2003 р.)*

За часи Петра I старі придворні та військові чини йменувалися шляхетством. Маніфест 1762 р. зробив дворян головним чинником у державі.

Чернігівське шляхетство також отримало право “благородного дворянства”. Наступний крок – привілеї новим чернігівським дворянам на володіння маєтками і селянами, котрих 1783 р. було остаточно закріпачено.

Петро I зробив для дворян обов’язковими службу в армії, навчання вдома або за кордоном арифметиці, геометрії, навігаційним наукам тощо. Особи, котрі не мали цих знань, позбавлялися права вступати в шлюб.

Об’єднавчим органом дворянської громади були дворянські збори, якими керував предводитель губерньського або повітового дворянства. Повітові предводители дворянства на Чернігівщині запроваджені в 1782 р.. Першим предводителем у Чернігівському повіті став Іван Михайлович Дудін-Борковський, бунчуковий товариш. У справах свого повіту предводитель діяв самостійно. Завідував не лише внутрішніми справами дворянського товариства, а й був важливим органом загальної адміністрації. Значення останньої функції Чернігівського повітового предводителя дворянства зросло з введенням у Чернігівській губернії 1889 р. посади земського начальника, що діяв як адміністратор на певній ділянці Чернігівського повіту.

Повітовий предводитель дворянства головував на засіданнях повітових земських зборів, де земська управа виступала з доповідями, зверталась з проханням вирішити ті чи інші нагальні проблеми населення.

Управа містилася у Чернігові в двоповерховому будинку по вул. Гончій (нині вул. Горького, 1; у цьому будинку – юридична консультація та колегія адвокатів). Штат її канцелярії складався із секретаря, бухгалтера, реєстратора та чотирьох осіб, що переписували папери.

Секретар управи записував до журналів відомості про надходження документів, здійснював листування, залишаючи копії листів-відповідей. У кінці 80-х рр. XIX ст. земські збори запропонували голові управи Василю Єгоровичу Варзару замінити посаду секретаря управи на посаду діловода або письменника. Саме він здійснюватиме нагляд за особами, що переписують папери, і за зберіганням справ.

Земські збори запропонували також скасувати посаду реєстратора з огляду на економію коштів. Реєстраційну роботу можна доручити комунібудь з тих, хто переписує папери.

Василь Варзар погодився і з тим, що земські збори залишили посади бухгалтера та його помічника. Голова управи отримав дозвіл на самостійне влаштування канцелярії управи, для чого було складено кошторис і виділено значну суму грошей, окрім цього, – певні кошти на незаплановані роботи.

Повітові земські збори, що відбулися 25 жовтня 1887 р., висловили подяку управі та її голові В. Є. Варзару за скорочення витрат і упорядкування справ.

Однак деякі канцелярські недоліки все ще залишалися. Реєстрація документів, що надходили до управи або надсилалися управою за певною адресою, велася неохайно. Неможливо було прослідкувати рух паперів. Документи своєчасно не підшивалися. Деякі з них зникали невідомо куди. Справи не описувалися. Тому перед тим, як передати їх до архіву, управа обирала людину, котра здійснювала опис справ. Реєстрація документів велася у непереплетених зошитах. Голова назвав винуватців. Ними були секретар і реєстратор управи, не здатні позбавитися своїх негативних звичок.

Аби по-сучасному налагодити діловодство, 3 березня 1912 р. управа звернулася до керівника однієї з фірм на ім'я Герлях з проханням надіслати друкарську машинку "Ундервуд" № 3-18 з необхідним приладдям. Домовилися таким чином: як тільки управа одержує машинку, відразу сплачує 25 руб., а решту 300 руб. – в розстрочку по 100 руб. у січні 1913, 1914 і 1915 рр. Земська управа просила земські збори прийняти ці 325 руб. як витрати на канцелярські потреби. Кошторисна комісія погодилася. Так управа придбала друкарську машинку "Ундервуд".

Управа опікувалася і долею селян. У 1886 р. врожай озимого хліба виявився недостатнім. Надзвичайні повітові земські збори 19 березня 1887 р. ухвалили рішення, згідно з яким управа отримала дозвіл на витрату повітового продовольчого капіталу на користь нужденних селян. 10 тис. руб. надійшли з губернського продовольчого капіталу. На ці гроші управа закуповувала хліб у землевласників і хліботорговців. Хліб видавався управою за особливими квитанціями кожній родині через волосне управління. Всім, хто потерпав через нестачу хліба (а таких спочатку виявилася 16051 людина; після перевірки списків головою Михайлом Івановичем Посудевським і членами управи – 12050), планувалося видати 15401 руб., хліба близько 20932 пуда. За остаточними підрахунками потерпілі одержали 19163 пуда хліба на суму 14019 руб. і готівкою 77 руб. мешканці Антоновицької (14 сіл), Довжицької (2 села), Пакульської (14 сіл), Редьківської (11 сіл), Халявинської (6 сіл) волостей. До Халявинської волості належали і Масани.

Хліб надходив до селян через управу і від окремих осіб. Ними були володар мастки в Бобрівці поручик Іван Якович Дудін-Борковський (у 1871–1872 рр. – предводитель повітового дворянства), купець Юдка Рабкін, дворянин Йосип Григорович Філіповський, капітан Пантелеймон Миколайович Комаровський (брат предводителя дворянства 1877–1878 рр. Хрисанфа Миколайовича Комаровського), губернського секретаря Івана Олександровича Товстоліса, козелецького секретаря Якова Аполоновича

Рашевського, від купців Урія Уріна, Арона Голубова та Арона Брагинського з Чернігова, міщанина Берки Беренстона, селянина Степана Вовка, дворянина Євгена Петровича Шихуцького, козаків Захарія Глухенького і Данила Приступи.

Готівкою від 5 до 8 руб. одержали селяни Іван Репич з Пакуля, Федір Куц, Харитон Куценко, Яків Куц, Іван Носенко, Микита Лейченко, Іван Куц, Харитон Куценко, Яків Куц із с. Навози (тепер Дніпровське), Гнат і Харитон Хропаті з с. Мньов та багато інших.

Повітова земська управа займалася й благодійництвом. Так, Чернігівське благодійне товариство і Будинок Працелюбства, де утримувалось 20 хлопчиків і 15 дівчаток (їх навчали різним ремеслам), на прохання голови правління одержали від управи 100 руб. одноразової допомоги у 1897 р.

Не забувало повітове земство і про общину сестер милосердя св. Феодосія в Чернігові, відкриту 9 грудня 1893 р.. Перший випуск медичних сестер відбувся у квітні 1895 р. Вони працювали по всій губернії. Боролися з епідемією висипного тифу. Дві сестри общини були нагороджені імператором срібними медалями, а головним управлінням Товариства Червоного Хреста – срібними годинниками. Община мала свій будинок, зведений за допомогою управи влітку 1897 р.

Повітове земство опікувалося дитячим притулком у Чернігові, котрий було відкрито 1841 р. відомством установ імператриці Марії. Це був єдиний у губернії учбово-виховний заклад. Тут на кінець XIX ст. перебувало 80 бідних дівчаток з усіх повітів Чернігівщини.

На початку 1913 р. управа констатувала, що Чернігівський повіт має площу 300 тис. квадратних десятин, на якій проживає 200 тис. населення. Волості, занесені пісками, де люди з великими труднощами заробляють гроші для щоденного життя. З'явився також контингент бідняків-пенсіонерів Чернігівського повітового земства. Ці 27 – 30 людей знаходились під опікою управи. Для допомоги бідним управа мала суму в розмірі 342 руб. 58 коп. Проте цих грошей не вистачало. Ось чому управа просила земські збори скласти особливий кошторис з метою допомоги сиротам, перестарілим і бідним на 1913 рік, який би передбачав збільшену суму грошей. Збори задовольнили прохання управи: було внесено додатково 200 руб.

17 листопада 1912 р. Трохим Басанець, Давид Самсенко, Яків Ященко, котрі несли службу в управі, звернулися до її голови Олексія Івановича Товстоліса з проханням видати їм верхній одяг. Зарплатня у них занадто скромна. Земські збори виділили 60 руб. у розпорядження управи з тим, щоб придбати одяг для трьох службовців управи на початку 1913 р.

Повітова земська управа брала на себе утримання і будівництво місцевих шляхів сполучення, земської пошти, земських шкіл, лікарень, богоді-

лень, притулків. Вона сприяла місцевій торгівлі та промисловості. Повітове земство несло функції державних установ: розкладка державних грошових зборів, статистика тощо.

Так, за сприянням повітового земства давав високоякісну продукцію пивоварний завод фірми братів Вондрак (чехи за походженням). Цегельні дворян Миколи Добронизького, Зінаїди Де-Морен, княжни Параскеви Прозоровської, селянина Філімона Підв'язного, шкіряні заводи купця Петра Батурина, козака Андрія Дем'яненка, міщанина Мартина Положечка та ін. були добре знаними в повіті. Продукція цих підприємств збувалася і в Чернігові. Млини різного роду, сукновальні, круподерні належали приватним особам по волостях. Селянські товариства володіли 1585 млинами, круподернями і маслобійнями. І приватні володарі, і селянські товариства сплачували земські податки на користь Чернігівського повіту.

У 80-90-х рр. XIX ст. за сприянням управи зведено численні греблі, переїзди через річки, значно поліпшено стан польових доріг. На початку XX ст. відремонтовано Красний міст у Чернігові, зведено новий залізобетонний. У листопаді 1914 р. розпочалося брукування доріг у багатьох селах повіту. Відремонтовано ряд сільських мостів. Управа виплачувала гроші окремим особам за те, що вони утримували в належному стані дрібні шляхові споруди.

У 1912 р. розпочалась телефонізація Чернігівського повіту.

Хоча перші промислові підприємства виникли у другій половині XIX ст., Чернігівський повіт залишався сільськогосподарським краєм. Земля належала приватним власникам, колишнім державним і поміщицьким селянам, козакам, чинам у відставці, вільним хліборобам. Управа тримала під контролем і так звані монастирські землі.

Підприємництво на селі підтримував Чернігівський поземельний дворянський і селянський банк. Згідно статуту, він видавав позику сільським громадам і товариствам селян на придбання землі та реманенту.

До компетенції управи входили також питання охорони здоров'я, розвитку шкільної освіти, опікунства, благоустрою тощо.

Таким чином, на 1917 рік повітове земство виконувало до 25 функцій місцевої економічної, господарської та культурно-освітньої діяльності. Безперечно, Чернігівське повітове земство забезпечило швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяло культурному та економічному піднесенню краю. В його руках зосереджувалися фінансові, економічні та культурні важелі. Діяльність Чернігівського повітового земства направлялась не в бік тієї чи іншої групи населення, а в бік загальних громадських інтересів.

Проте дореволюційні автори, вони ж і сучасники, більше критикували діяльність земств. Відомий земський діяч Чернігівщини і гласний Чернігів-

ських повітових зборів упродовж 1913-1916 рр. Василь Михайлович Хижняков писав: “В уездах в последнее время происходит еще более печальное явление. Действующее положение отдало земское дело в руки представителей более крупного землевладения, обладающих самостоятельным земским цензом. Но крупные владения у нас, как и в других губерниях, быстро тают и раздробляются. В Черниговской губернии перешло из дворянских рук к крестьянам и другим мелким владельцам уже около 1200 т. десятин. Евреи, в руки которых, когда это дозволялось, перешли довольно значительные земельные владения, по действующему положению не допускаются к земской деятельности. Молодежь из земледельческих семейств давно уже усиленно стремится в чиновники и совершенно устраняется от земства.” (1). У даній статті В. М. Хижняков дає негативну оцінку діяльності Чернігівських губернаторів, які, на його думку, гальмують починання земських керівників. Автор критикує земських керівників, котрі не поспішають брати на роботу лікарів, техніків, учителів тощо. В. М. Хижняков наполягає на тому, що фінансовий стан повітових земств виглядає “очень печально”. Критикує діяльність земства на ниві народної освіти, відкриття бібліотек, забезпечення населення медичною допомогою. Розвінчав гласний повітового земства й шляхове будівництво, здійснене повітовими земствами. Не сподобалася йому й телефонізація повіту. Схвально поставився лише до агрономічної діяльності повітових земств.

Створивши негативну картину роботи губернського і повітових земств, Хижняков висловився за необхідність докорінної реорганізації місцевого самоврядування. Однак писав він “...нет оснований надеятся на такую реформу по инициативе правительства. Неужели же только война или кровавые внутренние потрясения могут сдвинуть нас с мертвой точки и разсеять гнетущую всех затхлую общественную атмосферу?” (с. 343)

Так писала людина, яка володіла великим маєтком у с. Кези (нині Ріпкінського району) і найбільшим вітряним млином (машина) в Антоновицькій волості. І як земський діяч Василь Михайлович не міг не знати, що повіт був занадто великим, аби повітова земська управа могла достатньо проникливо слідкувати за потребами усього повіту. Так з'явилася думка про створення найбільш дрібної земської одиниці. Вперше її озвучили на агрономічному з'їзді в Москві 1901 р. Дрібна земська одиниця – це місцева всестанова спілка публічного характеру з правами самоврядування і самооподаткування, яка перебуває у нерозривному зв'язку із існуючою земською організацією.

Ця ідея знайшла підтримку і на місцях – в губернських і повітових земствах. Однак події російсько-японської війни, так званої Першої росій-



ської революції 1905-1907 рр. і Першої світової війни сприяли повному забуттю ідеї про створення дрібної земської одиниці.

У тих умовах, що склалися, Чернігівська повітова управа чесно виконувала покладені на неї обов'язки, намагаючись зберегти кожен копійчину на користь конкретним справам і конкретним людям.

У 1914 р. посаду голови повітової земської управи обіймав відомий громадський діяч Олексій Олександрович Бакуринський. Його разом із сином розстріляли більшовики у 1919 р. За пропозицією голови, гроші, асигновані на агрономічні заходи, були використані на лікування хворих і поранених на війні.

З 1915 до 1916 рр. головами управи обиралися В'ячеслав Йосипович Сікорський, Євген Іванович Малявко, за сприяння яких виділені кошти на розширення лікарень, окремих шпиталів, для яких закуповувалося обладнання і запрошувався медперсонал.

Управа приєдналася до Червоного Хреста для надання конкретної допомоги сім'ям фронтовиків.

Призупинено спорудження нового приміщення для управи, відкриття і ремонт інших будівель Чернігівського повітового земства.

21 серпня 1914 р. управа порушила питання про влаштування санаторію для хворих на туберкульоз для мешканців села. З огляду на важкий час, зупинилися на створенні літніх таборів, бо це обійдеться дешевше. Підібрали медичний і обслуговуючий персонал. Визначили кошти на посилене харчування. Земство прагнуло фізично підтримувати хворих на туберкульоз, кількість яких у 1914 р. у порівнянні з 1912 р. значно зросла.

22 лютого 1914 р. надзвичайні повітові збори ухвалили рішення про звільнення сільських громад від господарського утримання міністерських шкіл у селах Роїще, Петрушин, Седнев, Бобровиця.

А в 1915 р. нові земські школи відкрито у селах Ковпита, Зайці, Жидиничі, Старий Білоус, Масани, Кошовка, Полуботки, Бігач, х. Глузди. Будівельний матеріал управа добувала через управління землеробства і державного майна.

Чернігівська повітова земська управа займалася упорядкуванням ріболовлі в річках та озерах. У листопаді 1914 р. підтримала клопотання уповноважених Салтиково-Дівицького і Горбівського волосних сходів про збереження залізничної гілки Чернігів-Вересоч і переведення на широку колію залізниці на станціях Муравейка та Дроздівка. Ці залізничні колії відігравали значну роль у житті населення, так як обслуговували торговельні і промислові пункти в селах Виблі, Горбове, Муравейка, Ковчин, Салтикова-Дівиця, Куликівка. Управа надіслала клопотання до Міністерства шляхів сполучення.

У листопаді 1914 р. управа порушила питання перед сесією про підвищення зарплатні фельдшерам і поліпшення їхніх квартирних умов. Засновано стипендію для глухонімих хлопчиків, котрі народилися у Чернігівському повіті.

На спільні кошти міської управи і повітового земства забруковано Олександрівську площу в Чернігові (нині тут Центральний ринок міста). За рахунок управи замощено шляхову дільницю поблизу єврейського кладовища в Чернігові. Відремонтовано Козлянську лікарню і школу в селі Павлівка.

Секретареві управи Федору Миколайовичу Вербицькому (сину відомого поета) підвищено утримання до 399 руб на рік. Цю суму внесено до кошторису на 1915 р.

18 жовтня 1914 р. Чернігівський губернатор І. І. Стерлігов надіслав до управи листа, в якому містилося прохання розпочати сушіння сухарів для потреб армії. На фронті були значні ускладнення з продовольством. Як додаток до цього листа губернатор надіслав пропозицію начальника Київського окружного інтендантства полковника Якимовича про те, як здійснити цю нагальну справу. Пуд сухарів, виготовлених згідно правил, оплачувався по 2 руб. 40 коп. Приймання сухарів від населення покладалося на земські комісії. Якимович наполягав, щоб сухарі зберігалися у добре зроблених за рахунок інтендантства ящиках, розрахованих на чотири пуди чистої ваги хлібної продукції. Всі сухарі, прийняті земством, треба було привезти на залізничні станції повіту до особливого розпорядження інтендантства щодо відправки сухарів за призначенням.

Управа погодилася із пропозицією полковника Якимовича, однак оголосила і свої умови. По-перше, це аванс, як засіб розрахунку за прийняті сухарі. По-друге, обставини вимагали створити комісію із представників військового відомства, губернського земства, двох лікарів, представників поліції, трьох осіб, обраних Чернігівськими повітовими земськими зборами. По-третє, відповідні ящики замовлятимуться Дніпровській фірмі. І головне – виготовлення сухарів доручатиметься сільським кооперативам із збереженням кондиційних умов.

Земство зобов'язало постачати кооперативи і окремих громадян необхідною кількістю ящиків, знайомити населення із формою інтендантського сухаря і розсилати по селах зразки і форми для випікання хліба. Полковник Якимович і повітова управа знайшли спільну мову. Незабаром вояки російської армії почали одержувати чернігівські сухарі.

Управа обрала спеціальну комісію для надання допомоги найбільш бідним сім'ям і вивчення стану господарств. Було виділено на потреби війни 15 тис. рублів. Ці гроші використовувалися для щомісячної виплати допомоги сім'ям фронтовиків, влаштування помешкань для поранених воїнів. Було обладнано

100 ліжок за умови казарменного їх утримання. На це управа знайшла три тисячі рублів. У Чернігівському Народному Домі лікувалося 100 поранених.

Лікар Федоров і фельдшер Мірошник обладнали військовий шпиталь на Салтиково-Дівичькій медичній ділянці. Утримання ліжок у шпиталях взяла на себе Центральна Спілка земств.

Управа компенсувала збитки тим, хто допомагав армії кіньми і підводами. Повітове земство вважало війну народною. Тому разом із населенням допомагало армії одягом, взуттям, білизною. Управа підтримувала розорені війною господарства. Люди на собі відчували чесний розподіл земської допомоги.

Готуючись до святкування 50-річного ювілею повітового земства у 1915 р., управа запропонувала земським зборам встановити шість стипендій – три для середніх учбових закладів по 200 руб. і три для вищих по 300 руб. імені Чернігівського повітового земства виключно для найбідніших дітей, уродженців Чернігівського повіту.

Повалення самодержавства в лютому 1917 року сприяло остаточній руйнації того, що було зроблено земством за півстоліття неймовірної праці.

Правда, життя ще котилося за старими законами – поважалася чужа власність. Процвітало хабарництво, бездіяльність. Тимчасовий уряд не видавав грошей. Зв'язки між повітовим земством і губернським комісаріатом ледь жевріли. У повіті з'явилися дезертири. Їхні анархістські настрої викликали тривогу. З'явилися ознаки голоду.

25 жовтня 1917 р. у Петрограді стався більшовицький заколот. А наприкінці 1917 р. Чернігів захопили більшовики. На місцях почали створюватись військово-революційні комітети, червоногвардійські загони, нові суди, міліція.

19 січня 1918 р. у Чернігові встановилася Радянська влада. Свої позиції вона зміцнювала шляхом боротьби з денікінцями, петлюрівцями, військами Врангеля, німецько-австрійських окупантів, білополяками, з внутрішньою контрреволюцією. Згідно декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січня 1919 р. "О ликвидации общественных организаций "Земсоюза", "Земгора", "Согора", а также военно-промышленных комитетов" припинило існування Чернігівське повітове земство. Повітове предводительство дворян також було ліквідовано за декретом РНК УСРР від 9 лютого 1919 р. "Об уничтожении сословий и гражданских чинов". Громадянська війна зруйнувала людські душі, побут, сімейний устрій, скромні промислові підприємства, селянські господарства Чернігівського повіту. Майже вдвічі, зменшились посівні площі, знизилась врожайність. Не вистачало хліба, солі, одягу, взуття. Швидко зростали ціни на продукти харчування і предмети першої необхідності. Чернігівська повітова компартійна організація займа-

996286

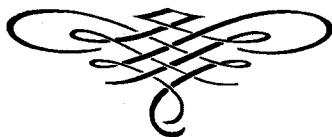
Чернігівська державна  
обласна універсальна  
наукова

БІБЛІОТЕКА

лася чисткою своїх рядів, боролася з опортуністами, тими, хто не сприймав радянської влади. Питання економічного розвитку краю займали другорядне значення. Правда, взимку 1919 р. було утворено Чернігівську повітову раду народного господарства, котра здійснювала керівництво і контроль за діяльністю підприємств на території Чернігівського повіту. Однак десь на початку 1922 р. цей повітраднаргосп було ліквідовано.

Згідно постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 7 березня 1923 р., на Чернігівщині здійснено адміністративно-територіальну реформу. Замість 183 волостей утворено 56 районів і серед них – Чернігівський. Це до деякої міри відповідало ідеї 1901 року про дрібну земську одиницю. Різниця полягала в тому, що тоді влада зосереджувалася у руках одного органу – повітового земства, якому належали фінансові, економічні та культурні важелі. І цим самим повітове земство забезпечувало швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяло культурному та економічному піднесенню Чернігівського повіту. До того ж, повітове земство мало значний політичний досвід. Тут тривалий час переважала ліберально налаштована частина дворянства: Роман Дмитрович Тризна, Олександр Амфіянович Тищинський, Василь Єгорович Вазар, Олексій Олександрович Бакуринський та інші.

За умов нової влади фінансові, економічні й культурні важелі були зосереджені в руках губкому (обкому партії), районних компартійних комітетів, обласних, районних і селищних рад. Створювались умови для значних труднощів, котрі важко було подолати. Усім напрямкам сільського, економічного і культурного життя району надавався класовий характер. Але це вже тема для іншого дослідження.



## ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОВІТУ

Промисловість почала розвиватися в повіті майже відразу після скасування кріпосного права, коли намітився відхід населення від землеробства до торговельно-промислових занять. У 90-х рр. XIX ст. за сприянням повітового земства у Чернігові розпочав давати продукцію пивоварний завод братів Вондрак. У 10-х рр. XX ст. його хазяїном став В'ячеслав Йосипович Вондрак, а керуючий справами – Франц Францевич Лінгарт. Підприємство давало значний прибуток Чернігову, так і повіту. Коли спалахнула Перша світова війна, згідно з урядовим розпорядженням, пивоварний завод В'ячеслава Вондрака 17 липня 1915 р. припинив свою діяльність. За клопотанням Франца Лінгарта Чернігівська повітова земська управа звільнила Вондрака від сплати земських податків у вересні 1915 року. Це рішення ухвалили повітові земські збори 5 жовтня 1915 року.

Цегельні належали спадкоємцям Миколи Платоновича Добронизького. Попитом користувалася також цегла, що вироблялася на приватних заводах дворянки Зінаїди Миколаївни Де-Морен, дворян Константина Кириловича Скварського та Василя Івановича Дорошенка, а також спадкоємців княжни Параскеви Прозорської та селянина-власника Філімона Тихоновича Підв'язного. Продукція шкіряних заводів купця Петра Батурина, козаків Андрія Дем'янченка та Осипа Ющенка, міщан Марини Положечко, Панаса Шевеля, Якова і Сави Хмарних розходила по всьому Чернігівському повіту. Знаходила збут і в Чернігові.

У Седневі дворянка Катерина Миколаївна Комаровська (сестра повітового предводителя дворянства в 1877-1878 рр. Хрисанфа Миколайовича Комаровського) мала значний прибуток від парового млина, так само, як й дворянин Петро Петрович Галкін. Його садиба була широко відома в повіті як хутір Галкіна.

Млини різно городу, сукновальні, круподерні належали приватним особам, по волостях – козакам, міщанам, дворянам, священикам і військовим. Серед них досить відомі імена у Горбовській волості<sup>+</sup> Григорія та Миколи Товстолісів, родичів Олексія Івановича Товстоліса – голови Чернігівської повітової земської управи 1910-1913 рр. У Седнівській волості – дворянина Іллі Семеновича Силича і титулярного радника Миколи Кириловича Ко-

---

<sup>+</sup> Нині село Горбове входить до складу Куликівського р-ну.

лодкевича. Ілля Силич походив з роду Чернігівського полковника Іоанкія (Івана) Силича, котрий обіймав цю посаду в 1657-1663 рр.

Антоновицька волость дала повітові таких господарів, як колезький регістратор Василь Васильович Комаровський (можна припустити, син повітового предводителя дворянства 1852-1855 рр. Василя Михайловича Комаровського), Іван Миколайович Дурново – тайний радник, предводитель повітового дворянства 1860-1863 рр., Михайло Григорович Малявко – штаб-ротмістр, Михайло Іванович Посудевський – дійсний статський радник, предводитель повітового дворянства у 1878-1890 рр.

Вітряними млинами у Салтиково-Дівицькій волості<sup>++</sup> володіли Віктор Михайлович Селецький – спадкоємець колезького секретаря і Михайло Михайлович Селецький – предводитель повітового дворянства у 1869-1871 і 1872-1875 рр. Добре знаним володарем водяного млина і сукновальні у Редьківській волості<sup>+++</sup> довгий час залишався граф Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905) – автор праць з історії та археології України і Чернігівщини, господар маєтку у Любечі, де помер 15 серпня 1900 р. і похований Чернігівський губернатор Олександр Константинович Анастасьєв.

Дружини купця Олександра Іванівна Щелкановцева і генерал-лейтенанта Лідія Олександрівна Коростовець мали значний прибуток від винокурень. На початку 1915 р. одна з винокурень Салтиково-Дівицької волості, котра належала Віктору Михайловичу Селецькому, перейшла до Марії Луківни Селецької – довіреної особи попереднього власника і, можливо, дружини.

Окрім приватних осіб, численним селянським товариствам у Янівській,<sup>++++</sup> Горбовській, Антоновицькій, Пакульській, Козлянській (сміт М-Кощобинське), Салтиково-Дівицькій, Халявинській, Редьківській волостях належали 1585 різноманітних млинів, круподерень, маслобоєнь; приватникам – 149, а всього по повіту – 1734 вартістю 180.655 руб. Дані на початок 90-х рр. XIX ст.

І приватні володарі, і селянські товариства сплачували земські податки на користь повіту.



---

<sup>++</sup> С. Салтикова Дівиця розташована на терені Куликівського р-ну.

<sup>+++</sup> Тепер с. Редьківка входить до складу Ріпкинського р-ну.

<sup>++++</sup> Зараз с. Іванівка Чернігівського р-ну.

## ЕХ, ДОРОГИ І МОСТИ

Повітова земська управа здійснювала значне шляхове і містобудівництво. У 80-90-х рр. XIX ст. зведено Кашовську, Старобілоуську, Трисвятську греблі. У с. Старий Білоус через р. Білоус споруджено переїзд. Значних перетворень зазнала Яцівська гребля. Відремонтовано Плоскінний міст, три гатки за Седневом в урочищі “Качели” (“Гойдалки”), міст поблизу Бобровицької церкви. Всі ці споруди були розташовані на Седнівському поштовому тракті.

3 травня 1897 р. Чернігівський губернатор Євген Констянтинович Андрієвський розіслав по повітах циркуляр, в якому обґрунтував нове ставлення до шляхового капіталу – земський принцип витрат цього капіталу. Якщо закон від 1 червня 1895 р. визволяв земства від ряду обов’язкових витрат, створював спеціальний губернський шляховий капітал, згідно з яким можна було проектувати лише великі споруди (наприклад, Кашовський міст, Трисвятську греблю), то циркуляр губернатора Андрієвського давав право зайнятися поліпшенням стану доріг. Завдяки цьому документу Чернігівське повітове земство здобуло можливість надавати допомогу місцевим громадам і приватним особам на проведення шляхових робіт. Оприлюднення губернаторського циркуляра сприяло тому, що в Чернігівську повітову управу надійшли запити від Вершино-Муравейкінської (нині село Куликівського р-ну), Терехівської і Лопатинської сільських громад. Було складено кошторис на шляхове будівництво через болото “Замглай”.

Техніком Чернігівського повітового земства, в руках якого зосереджувалося керівництво шляховими роботами, було призначено Василя Івановича Іванова. Згодом цю посаду обійняв Гліб Дмитрович Шрамченко із утриманням 1000 руб. на рік. У 1913 р. воно збільшилось до 15 тис. руб. У 1912 р. громади сіл Юр’ївка та Рижики звернулися до повітового управління з клопотанням спорудити міст і дамбу через р. Білоус. Однак управління відмовило селянам. Річ у тім, що в 1908 р. земство збудувало два мости вартістю 3000 руб. для сполучення між Юр’ївкою та Рижиками. Було зведено також заливну дамбу, котра за чотири роки зіпсувалася, на думку управи, з провини місцевих жителів, котрі не спромоглися завезти на дамбу кілька возів хмизу і землі. У 1909 р. підрядчик Чернігова Арон Мордухович Фейгін склав проект і кошторис мосту, спорудження якого через р. Білоус у с. Павлівка здійснено в 1911 р.

Значні кошти витрачало повітове земство на утримання і ремонт мосту через р. Стрижень у Чернігові. У 1907 р. було порушено питання про зведення залізобетонного мосту. І лише в 1913 р. земська повітова управа ви-

ділила на цю справу 10 тис. руб. Проте більшість членів управи вважали, що зведення нового залізобетонного мосту дорога утіха. Технік повітового земства Гліб Шрамченко висловлювався саме за таку споруду, котра конче потрібна місту, адже середні щорічні витрати на ремонт Красного мосту, який використовується для “городской езды, выражается в очень значительной сумме”, тому “управа высказывается за устройство теперь же железобетонного моста с каменным настилом.” Управа мала тоді можливість виділити на містобудівництво 20 тис. руб. На черговій сесії Чернігівських повітових земських зборів, яка відбувалася з 8 по 14 листопада 1914 р., управа виступила з доповіддю “Про влаштування в м. Чернігові залізобетонного мосту”. Повітова управа прийняла до відома рекомендації зборів минулої сесії щодо улаштування Красного мосту, однак створила технічну комісію у складі гласних, обраних зборами, і запрошених техніків губерньського земства. Комісія оглянула Красний міст і зробила такий висновок: “1914 года, Мая 22-го дня. Мы, нижеподписавшиеся, произвели осмотр Красного моста в г. Чернигове, причем нашли, что со времени последнего осмотра, произведенного два года назад, гниение дерева значительно пошло вперед. В виду этого, приняв во внимание, что для исходатайствования субсидии у М.П.С. (министерство шляхів сполучення. – Л.С.), а также и для самой постройки моста необходимо до двух лет времени, мы признали необходимым приступить к подготовительным действиям и осуществлению этой постройки, и прежде всего произвели выбор эскиза моста из числа доставленных специальными фирмами, – причем остановились на эскизе балочного трехпролетного моста, доставленного фирмой Биршенк.” (2)

Управа замовила проект саме цій фірмі, яка виконала свою роботу із значним запізненням. У зв'язку із мобілізацією на фронт, фірма втратила половину своїх працівників. Вони виїхали у діючу армію. Однак проект управа одержала і надіслала його до Чернігівського губерньського земства, а звітди він був переправлений у міністерство шляхів сполучення для затвердження. Управа звернулася до зборів з такою пропозицією: якщо міністерство схвалить проект, дозволити їй, управі, розпочати будівництво залізобетонного мосту в Чернігові в 1915 р. і витратити на це 12 тис. руб. (зібраний шляховий капітал). У разі зволікання відповіді з боку міністерства, управа просила дозволу на скликання комісії, яка визначить момент і розміри ремонту моста, й асигнувати на це у вигляді кредиту 4108 руб. 99 коп. А коли ж міністерство не схвалить проект, управа за згодою зборів на спільні із Черніговом кошти збудує залізобетонний міст. Збори дійшли висновку: незважаючи на негативну чи позитивну відповідь міністерства шляхів сполучення, дозволити Чернігівській повітовій земській управі спільно із комісією навесні 1915 р. розпочати зведення залізобетонного мосту в Чернігові. Таким чином, питання про ремонт Красного мосту було знято з порядку денного.



На черговій сесії Чернігівських повітових земських зборів, яка тривала з 29 вересня по 5 жовтня 1915 р., управа доповіла: “Приступив к выполнению постановления Собрания по постройке ж.-б. моста в гор. Чернигове, Черниговская уездная земская управа, совместно с дорожной комиссией сдала постройку ж.-б. моста фирме Грингоф и Б-т за 23.700 рублей, при чем на обязанности фирмы лежит выполнение только ж.-б. работ, остальные же работы связаны с постройкой моста, как-то: укрепление и мощение конусов, настил моста, столбы для фонарей, асфальтовые тротуары и прочее управа должна выполнить самостоятельно, кроме этого, по договору, управа обязалась доставить фирме в нужном количестве цемент и камень. Свои обязательства по договору управа выполнила своевременно и задержки в работе по вине управы не было. Фирма приступила к работам по спаде весенних вод, работы первое время шли нормально...” (3)

Однак свої корективи внесла війна. Залізо потрібної довжини і пристрої для забивання паль надходили на замовлення фірми із Саратова. Залізничники, хоча й прийняли вантаж, проте не відправили його до Чернігова. Управа звернулася із клопотанням до управління Рязано-Уральської залізниці прискорити відправку вантажа. Однак керівництво не звернуло на це прохання ніякої уваги. Адже всі приватні вантажі затримувалися, бо першочергове значення надавалося військовим потягам. За рекомендацією фірми Грінгоф повітова управа надіслала депешу до Воронежського порайонного Комітету з проханням відпрати до Чернігова вантаж. Клопотання задовольнили. Це сталося 3 серпня 1915 р. Однак залізо і пристрої для забивання паль колесували по різних залізницях. І в жовтні 1915 р. так їх і не побачили в Чернігові. Таким чином робота законсервувалася, хоча повітова земська управа запропонувала фірмі бабу для забивання паль, взяту на короткий термін у Чернігівського губернського земства. Кошторисна комісія повітових земських зборів, які відбувалися упродовж 29 вересня-5 жовтня 1915 р., ухвалила рішення покласти на фірму Грінгоф обов'язки по проведенню переправи через р. Стрижень з 15 жовтня 1915 р., тому що під час повені решту переправ через Стрижень не можна було використовувати.

У 1916 р. Чернігів прикрасив залізобетонний Красний міст. Повітова земська управа зробила все, аби зберегти для нащадків стародавню споруду, яка веде свій початок з 1783 р. На той час це був єдиний дерев'яний міст через Стрижень, що розташовувався на місці, де річку перетинав стародавній шлях з Чернігова у північно-східні райони Київської Русі. За зручність і ошатність його було названо Красним, тобто красивим.

У 60-рр. ХХ ст. Красний міст реконструйовано у зв'язку з відкриттям тролейбусного руху. Старий міст став проїжджою частиною сучасного мосту.

У листопаді 1914 р. управа отримала від повітових земських зборів дозвіл на брукування доріг у селах Кувечичі, Брехуни, Горбове і Яцове, а у Кашовці – калюжі, у Чернігові – дільниць дороги поблизу російського та єврейського кладовищ, у Масанах – розширення бруківки. Від селянських громад надійшли клопотання про влаштування нових або ремонт старих шляхових споруд. Повітова земська управа не мала змоги повністю задовольнити усі прохання, оскільки губернський капітал, який знаходився у розпорядженні земства, був занадто обмежений. Все-таки йшла війна. Однак управа надала матеріальну допомогу громадам, котрі вирішили поліпшити у своїй місцевості стан доріг і мостів. Так, товариство селян Пакуля на влаштування двох мостиків одержало 150 руб., а села Буди – 50 руб. на ремонт двох мостів. За клопотанням товариства села Малейки на спорудження нового мосту управа видала позику у сумі 100 руб. А товариствам селян Подусівки і Старого Білоуса на ремонт мосту було виділено будівельний матеріал. На зведення мосту через річку Бровинець Довжицька селянська громада одержала 100 руб., а Халявинська – 35 руб. на укріплення дороги.

Упродовж 1913-1915 рр. Чернігівська повітова земська управа відремонтувала мости через р. Білоус в с. Старий Білоус, р. Либідь у Баклановій Муравійці, у с. Довжик поблизу садиби губернського земства і купця Фрідкіна, на в'їзді до с. Киїнка, через р. Замглай по дорозі на Седнів. Значну суму грошей управа витратила на виправлення доріг поблизу Масанів, Кашовки, Мохнати, Кувечич, Павлівки, Козлів (сміт М-Коцюбинське), Бобровиці, Количівки, Яцева, Жукоток та ін.

У серпні 1915 р. до управи надійшло розпорядження Чернігівського губернатора Миколи Лавриновського “привести дороги в лучшее состояние в виду возможности открытия по дорогам более оживленного гужевого движения, связанного с обстоятельствами военного времени.” (4)

За два місяці управа встигла поліпшити дороги в с. Горбове і у напрямку до Седнева. Для оплати цих робіт були використані кошторисні асигнування на брукування 1915 року.

Пошкоджені мости оглянули інженери губернського земства І. М. Якубович і технік повітового земства Г. Д. Шрамченко. Вони аналізували побачене і склали план наступних ремонтних робіт.

Управа виплачувала гроші за те, щоб шляхові споруди утримувалися у належному стані. У 1910-1911 рр., наприклад, сума таких виплат складала від 1 до 46 рублів. Збереглися деякі імена тих, хто отримав тоді ці гроші. Шляховому майстру (як тоді говорили, десятнику управи) Т. Яценкові заплатили за розчищення доріг від снігу. А у вересні 1915 р. йому збільшили утримання з 30 руб. до 40 руб. Про це просив управу повітовий земський технік Гліб Шрамченко.

Заохотили грошима й селянина Івана Пильника. Під час льодоходу він охороняв міст у с. Рудка і розбивав лід.

Іполіт Демидович відзначений управою за те, що систематично посилав піском під'їзні дороги до Кашовського мосту, звичайно взимку.

Виплачено певну суму грошей Федосу Барабашу за здійснені ним ремонтні роботи Плаксинної греблі і під'їзних шляхів до мосту за Брусилівим.

Тесляри Пузій, Кравченко, Гук і Шпак одержали грошову винагороду за участь у ремонті Красного мосту в Чернігові, а Є. Палій – за фарбування цієї споруди.

За земляні роботи, пов'язані із поліпшенням дороги в с. Кувечі, певну суму грошей виплачено Карпові Винниченку.

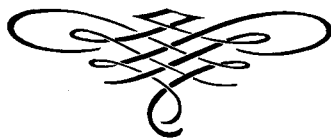
Добродій Великін був задіяний на ремонтних роботах Якубовського, Красного і Вибельського мостів. За використані ним власні цвяхи і смолу управа видала йому чималенькі гроші.

Значні земляні роботи по розчищенню русла ріки поблизу Кашовського мосту були здійснені руками Івана Демидовича. За це він отримав 46 руб. 33 коп., а за ремонт мосту у с. Довжик поблизу садиби губернського земства – 20 руб. 05 коп. Він був єдиний, хто одержав такі великі гроші.

Відомі факти, коли управа була досить жорсткою, коли це стосувалося справи честі, гідності і людської порядності. Власники Седнівської греблі Іларіон Тударовський, Антонін Драчевський, Батурин і Дьяченко звернулись до управи з проханням допомогти відремонтувати дев'ять мостів на р. Снові поблизу Седнева. Управа певний час розмірковувала над цим клопотанням і врешті решт відмовила, оскільки прохачі та їх гребля “не знаходяться на земской дорозе и позтому не подлежат ведению Черниговского уездного земства”, тому що “надзор за ними и сохранение их в целосности всецело лежит на собственниках мельниц, сельських обществ и частных лиц...”, а “мосты и платина устроены просителями исключительно в целях промышленного предприятия устройства водяных мельниц и служат для хозяев предметами наживы, земская управа предлагает Черниговскому очередному земскому собранию прошение Тударовского, Драчевского, Батурина и других отклонить.”(5). Кошторисна комісія погодилася з висновками управи.

На черговій сесії Чернігівських повітових земських зборів, яка відбулася у першій половині листопада 1914 р., управа оголосила про свій намір збудувати у Чернігові вокзал із станціями по повіту і замостити під'їзні до них шляхи. На жаль, цим планам не судилося збутися. Хоча в них був неабиякій сенс. Адже до Чернігова приїздили у комфортабельних вагонах від станції Крути Московсько-Кієво-Воронезької залізниці. Для чернігівських поїздів було відведено вузькоколіїну гілку.

Вокзал збудовано після прокладання у 1928 р. залізниці Чернігів – Коростень та Чернігів – Гомель.



## ТЕЛЕФОН НЕ РОЗКІШ...

На початку ХХ ст. все частіше серед земців точилися розмови про телефонне сполучення. Адже Чернігівський повіт був великий і необхідні повідомлення по волостях розходилися із значним запізненням.

Вперше питання про створення телефонної мережі повітова управа внесла на порядок денний чергових земських зборів у 1902 р. Доповідь голови управи Дмитра Романовича Тринзи була настільки переконливою, що збори погодилися виділити управі відповідні кошти. Тим більше, що у 1902 р. телефонна мережа була створена у п'яти повітах Чернігівської губернії. Однак те рішення залишилося на папері, бо не вистачало 29 тис. рублів.

У 1910 р. доповідь про влаштування повітової телефонної мережі знову заслуховують Чернігівські повітові земські збори. Аргументи і на цей раз були досить вагомими. Адже на початок 1910 р. в Росії налічувалося 63 повітові телефонні мережі й одна губерньська в Казані.

Збігло ще два роки. У 1912 р. телефонний зв'язок було налагоджено в Козелецькому, Остерському, Конотопському, Глухівському, Кролевецькому, Ніжинському, Суразькому, Новгород-Сіверському, Новозибківському повітах. Десяту телефонну мережу здавали в експлуатацію в Сосницькому повіті. Лише п'ять повітів, і серед них Чернігівський, не мали телефонного зв'язку. Тому в листопаді 1912 р. повітові земські збори доручили гласному Хрисанфу Миколайовичу Комаровському досконали вивчити справу і винести її на обговорення чергових земських зборів.

Гласний Комаровський з'ясував, що найдорожчими виявилися стовпи. На 240 верст (кілометрів) мережі необхідно було встановити їх 4 тис. штук. Значні гроші вимагало будівництво центральної земської телефонної станції, переговорних пунктів тощо. Повітова земська управа, перш ніж вийти з клопотанням на чергову сесію повітових земських зборів, склала план у відповідності з доповіддю гласного Хрисанфа Комаровського. План управи був такий: повітове земство за свій кошт зводить лише магістральну телефонну мережу у повіті, котра з'єднає центральну земську телефонну станцію з усіма волосними правліннями, медичними дільницями повіту, а також з телефонними станціями з метою встановлення платних переговорних пунктів і телефонограм. Все це – значні грошові прибутки на користь телефонної мережі. У плані управи був розділ, яким передбачалося встановлення телефонів в установах, приватних будинках та на промислових підприємствах за певну платню, яку мають визначити земські збори.

За проектом управи центральна телефонна станція мала бути в Чернігові і дві підстанції на території повіту.

Проект телефонної мережі на прохання управи склали спеціалісти Московського акціонерного товариства телефонних споруд. Вони ж підрахували вартість його здійснення. Сума виявилася значною – 37 тис. руб. І тоді управа винесла на обговорення земських зборів кошторис, складений техніком Чернігівського повітового земства Глібом Шрамченком. Всі роботи він оцінив у 27.500 руб. Запропонував також для початку встановити телефонний зв'язок 20 абонентам з оплатою 50 руб. на рік. Прибуток складатиме 1000 руб.

Ще у 1910 р. управа мала намір взяти позику в Державному банку. Проте повітові земські збори на це дозвіл не дали. А в 1912 р. вже склався запасний спеціальний капітал у розмірі 336 тис. руб., котрий частково можна було використати для організації повітової телефонної мережі. Правда, наявними з того капіталу були 28 тис. руб. Збори вагалися, а управа наполягала: стало положення фінансів Чернігівського повіту сприяє створенню телефонного зв'язку. Згоду нарешті збори дали, і земці відрядили до Санкт-Петербурга голову управи Олексія Івановича Товстоліса, аби він поклопотався в головному управлінні землеробства і землевлаштування про виділення безкоштовних 4000 шт. телефонних стовпів.

Так у 1912 р. розпочалася телефонізація Чернігівського повіту.

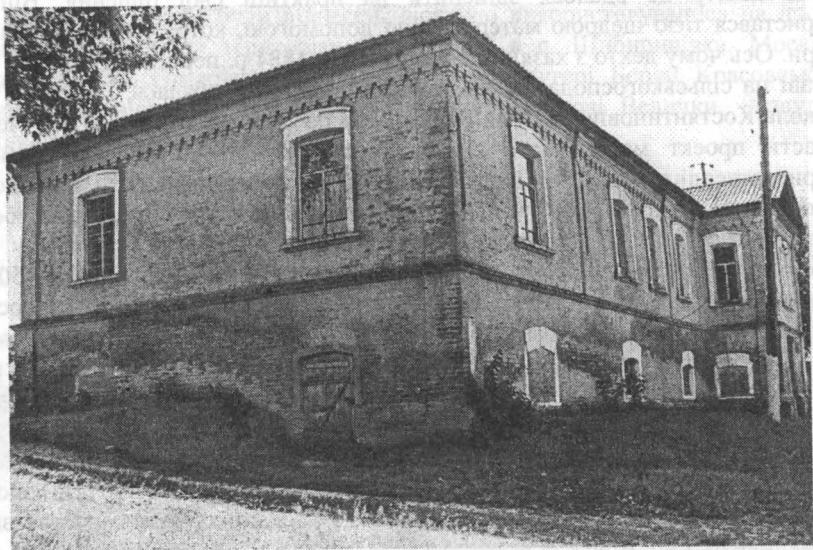
24 квітня 1914 р. управа запросила всі волосні управління надати їм дані про торговельно-промислові пункти повіту, в яких, виходячи з місцевих умов, необхідно найближчим часом відкрити поштові або поштово-телефонні установи. Пріоритет надавався волосним правлінням, медичним дільницям з фельдшерами, фельдшерлицями та акушерками.

8 листопада 1914 р. земські збори ухвалили рішення про першочергове забезпечення телефонним зв'язком с. Антоновичі, Халявин і Слабин. Тут взагалі не було ніяких поштових, телеграфних і телефонних сполучень. Поштові скриньки відкрилися в Янівці (тепер Іванівка) і в Пласкині.

Достеменно невідомо, хто збудував приміщення телефонної станції в Чернігові по вулиці Миколаївській (кол. вул. К. Лібкнехта). Це – двоповерховий будинок із цегли. У ньому розмістився і поштамп. Можна припустити, що телефонна станція зведена на кошти Чернігівської повітової земської управи і міської думи, адже приклади такої співпраці відомі були й раніше. До того ж, міський голова Аркадій Васильович Верзилов був на той час гласним Чернігівських повітових зборів.

Будинок телефонної станції проіснував до 1941 р. За радянські часи вона забезпечувала телефонний зв'язок з іншими містами країни. Незначна кіль-

кість населення мала телефони. Телефонна станція була зруйнована під час німецьких бомбардувань.



*Будинок волосного управління в селі Хал'явін, збудований у 1883 році  
(фото П.М. Марухненка, 2003 р.).*

## АГРАРНІ ТУРБОТИ

У 60-х рр. XIX ст. господарі Чернігівського повіту організували з'їзди сільських хазяїв у м. Чернігові при повітовій земській управі, котра була господарським органом земства. У 1882 р. такі з'їзди розпочали свою роботу. Земські збори поставилися до з'їздів з повагою і розумінням. У 1884 р. збори внесли до кошторису 1000 рублів сріблом, з яких 500 руб. призначалися у розпорядження з'їзду для купівлі бугаїв-плідників, щоб поліпшити місцеві породи корів. Інші 500 рублів – для влаштування при управі складу машин і знарядь, що обробляють землю.

На жаль, з'їзд не мав відповідного органу і склалася незрозуміла ситуація: гроші були, проте нікому було їх правильно використати. З'їзду хазяїв повіту не вдалося здійснити на практиці свої рішення. Він не скористався тією щедрою матеріальною допомогою, котру надавали земські збори. Ось чому дехто з хазяїв запропонував у 1884 р. перетворити з'їзди при управі на сільськогосподарське товариство. Ідея сподобалась, і члени з'їзду Микола Костянтинович, Василь Варзар і Федір Лизогуб отримали доручення скласти проект майбутнього сільськогосподарського товариства. Земські збори затвердили його 16 листопада 1884 р. Свою діяльність товариство розпочало 1 травня 1885 р. Майже всі господарі, котрі відвідували збори, стали його членами. Товариство не одержувало субсидії від уряду або земства. Існувало на внески (5 руб.) своїх членів. Їх було близько 50-ти. Коштів цих, звичайно, не вистачало. Тому сільгосптовариство запросило щорічної допомоги в розмірі 500 руб., аби влаштувати насінне бюро. Прохачі наголошували, що їх колеги в Київській, Полтавській, Харківській губерніях одержують матеріальну підтримку з боку губернського земства, а чернігівці кинуті на призволяще.

Секретарем сільського господарства був голова Чернігівської повітової земської управи і гласних земських зборів Василь Варзар. На зборах повітового земства 25 жовтня 1887 р. він домігся того, що товариству виділили 500 руб. і приміщення при управі.

Тоді ж земські збори визначили прибуткові садибні землі по 10 гурпах. У грошах це визначалося від 1 руб. до 6 руб. Найприбутковішими були садиби в с. Жукотки, Петрушин, Полуботки, Локнисте, Великі Осняки, Роїще, Виблі, Довжик, Кархівка, Кувечичі, Левоньки, Москалі, Мохнатин, Седнів, Салтикова Дівця, Шибиринавка, Товстоліс, Авдіївка, Андріївка, Бобровиця, Новий Білоус, Павлівка, Пльохів, Рябці, Слабин, Халявин, Янівка (Іванівка), Березна, Жуківка, Горбова, Ковчин, Слобода Роїська, Чернеча Слобода.



Середні прибутки давали садибні землі в сс. Антоновичі, Анисів, Брусилів, Киїнка, Буда, Рогоща, Рудка, Старий Білоус, Терехівка, Черниш, Шестовиця, Боромики, Дурні, Зайці, Жеведь, Количівка, Кашовка, Масани, Півці, Юр'ївка, Красне, Ладинка, Піски.

Найнижчі – в сс. Ведильці, Козероги, Жовинка, Подусівка, Ковпита, Мньов, Пакуль, Рижики.

Найкращими сінокосами славилися Боромики, Виблі, Золотинка, Ладинка, Салтикова Дівиця і Чернігів. Вони давали прибуток в 6 руб.

Ліси повіту розділялися на дві групи. До першої земці віднесли найцінніший будівельний ліс, котрий знаходився на відстані 20 км від Чернігова і 10 км від сплавних річок Дніпра і Снову. Ліси, віднесені до першої групи, розкинулися на територіях Сатиково-Дівицької, Янівської (Іванівської), Березинської (без Сахнівки), Седнівської, Халявинської (без Сибережі), Слабинської, Козлянської (сmt М-Коцюбинське), Дніпровської волостях.

До другої групи були віднесені ліси, що використовувалися на дрова. Вони мали місце на територіях садиб (дач) в с. Шибиринівка, Москалі, Довжик, Гучин, Томарівка, Кувечичі, Пльохів, Скугарі, Борки, Красовського Гута, Мякшунівка, Вертеч, Мокрі Велички, Тарасові Велички, Розсудов, Юрільча, Скитки і Смолиголівка.



*Група селян Чернігівського повіту, 1908 р.  
(Російський етнографічний музей, фонд Ф. Вовка)*

За даними на 1898 р. кількість корисної землі, котра належала приватним власникам і обкладалася податками, складала 128.070 десятин 394,5 сажень,<sup>+</sup> козаки і відставні нижні чини володіли 53.488 десят. 2037 саж. корисної землі, прибуток від якої складав 219.499 руб. 78 коп. Селянам-власникам, колишнім державним селянам належало 66.418 десят. 1125 саж. землі з прибутком 161.767 руб.

26.881 десят. 2250 саж. землі знаходились у володінні колишніх поміщицьких селян з прибутком 104.789 руб. 83 коп.

Вільні хлібороби обробляли 56 десят. 1880 саж. з прибутком 146 руб. 12 коп.

Землі, що належали казні, складали 3608 десят. 1608 саж. з прибутком 3456 руб. 23 коп.

У володіння товариства Московсько-Київсько-Воронезької залізниці відійшло 109 десят. 4894 саж. землі, яка згідно закону не оподатковувалася.

Пахатні і сінокосні землі у кількості 92 десят. 1015 саж., які знаходилися на дачах м. Чернігова за назвою Подусівка, Коти, Количівка, Підгорне, Бобровиця, були на обліку в Чернігівській повітовій земській управі. Прибуток від використання цих земель складав 336 руб. 06 коп.

Управа тримала під контролем так звані монастирські землі. Так, Слеському монастиреві в Жовинці і Киїнці належали присадибні землі (3 десят. 1669 саж.) і дров'яний ліс з прибутком 11 руб. 90 коп.

793 десят. 2110 саж. землі – володіння Троїцького монастиря в Бобровиці, х. Гармашні, Старому Білоусі, х. Льгові, Слободі Трисвятській з прибутком 3998 руб. 90 коп.

У селі Дурні 178 десят. 810 саж. землі перебували у користуванні Домницького монастиря. Прибуток – 352 руб. 50 коп.

Отже, на 1898 рік корисної землі у Чернігівському повіті налічувалося 282.504 десят. 1823 саж. з прибутком 909.863 руб. 28 коп.

Розвивалося у повіті тваринництво. За здоров'ям худоби сліdkували ветеринарні лікарі. Головним ветлікарем Чернігівського повіту служив Іван Петрович Максименко. 28 червня 1911 р. він виступив із доповіддю на санітарній раді дільничних лікарів, завдяки якій ми сьогодні маємо уяву про зародження і розвиток ветеринарної служби в повіті.

У 1903 р. за постановою губернських зборів ветеринарія перейшла під дах повітових земств. На розвиток цієї галузі повітові земства щорічно одержували від губернського земства субсидії у розмірі 2000 руб. У 1911 р. їх збільшено до 2600 руб.

---

<sup>+</sup> Десятина – російська міра земельної площі = 1,09 га, сажень = 2,134 м.

У 1906 р. було прийнято на роботу ще одного ветлікаря з персоналом для лікування хворих тварин. Повітове земство найняло для ветлікарні квартиру, а також помешкання у цьому ж домі для прийому тварин з 1 вересня 1910 р. Однак незабаром господарі продали садибу, і ветеринар втратив квартиру і з нею помешкання для прийому хворих тварин. Важко було знайти помешкання за 10 руб. на місяць, котрі виділяло земство.

Зиму 1910-1911 рр. ветлікарі та їх пацієнти провели у напівзруйнованій конторі колишнього млина. Від холоду і антисанітарії псувалися інструменти, медикаменти, лікарський одяг, ветеринари відмовлялися від деяких операцій. Прикрим було й те, що в 1911 р. в Чернігівському повіті асигновано 3430 руб. на ветеринарну службу, у той час, як у Ніжинському повіті – 9000 руб., а у Борзеньському – 8322 руб. і т. д. У деяких повітах губернії 78 ветеринарних пунктів надавали допомогу тваринам, а в Чернігівському повіті не було жодного.

І. П. Максименко просив управу створити спеціальні амбулаторії для тварин і на утримання кожної з них виділити до 400 руб. Клопотався він також про підвищення зарплатні ветлікарям з 1000 руб. до 1300 руб., а фельдшерам – з 240 до 420 руб. Головний ветлікар запропонував збудувати в Чернігові ветеринарну амбулаторію. І про себе Максименко не забув. 22 листопада 1912 р. минало п'ять років його ветеринарної служби в повіті. За цей час життя значно подорожчало. Тому головний ветлікар просив збільшити його утримання з 1000 до 1200 руб. Реакція управи була такою. Один з її членів відвідав Чернігівську ветеринарну дільницю і дійшов висновку: Максименко правий. Член управи знайшов садибу і домовився з господарем, що земство візьме на себе витрати для облаштування кам'яного сараю як ветамбулаторії з кабінетом лікаря, кухнею і квартирою для фельдшера, аптекою і теплим манежем для тварин.

На 1913 р. на оплату цього приміщення управа асигнувала 360 руб. замість попередніх 120 руб. і 230 руб. на опалення Чернігівської та Козлянської ветамбулаторій. Іванові Петровичу Максименкові підвищено зарплатню з 1000 руб. до 1200 руб.

Звичайно, земська повітова управа була не в змозі так добре вирішити всі нагальні проблеми ветеринарної служби, якби не ухвала чергових повітових земських зборів жовтня-листопада 1912 р.

Щодо ветеринарної амбулаторії в Чернігові. 21 вересня 1905 р. Чернігівська міська дума ухвалила постанову про спорудження цього медичного закладу. На це виділялося 2500 руб. У збудованому будинку розмістилися кабінет лікаря, аптека, квартири фельдшера з двох кімнат (в одній – кухня з казаном гарячої води, яку використовували для потреб амбулаторії), манеж, 4 стойла для хворих тварин.

Упродовж п'яти років (1907-1911) в Чернігівській ветамбулаторії пройшли лікування від 735 до 1304 тварин. Відвідини становили відповідно 1477 і 2076. Сорок відсотків тварин привозилися з Чернігівського повіту, шістьдесят – з Чернігова.

Тому міська дума і Чернігівське повітове земство об'єднали свої матеріальні можливості для спорудження восени 1913 р. нового будинку для ветамбулаторії.

Чернігівське повітове земство опікувалося й сільськогосподарським складом. Тут зберігалися плуги, борони, віялки, кінні граблі, приводи, садове приладдя, культиватори, добрива, цемент, книги, нафтові двигуни та ін., всього – 40 видів товарів на суму 42375 руб. 40 коп. (дані на кінець 1912 р.). Все це складське багатство продавалося сільським громадам, сільськогосподарським училищам, окремим особам, Чернігівській губернській земській управі, Орловському земству, повітовим земствам Чернігівської губернії.

Головного агронома повіту управа поселила в Жукотках – основному районі розселення по хуторах. Агроном приділяв значну увагу хуторянському і відрубному господарствам (1911 р.). На 1913 р. повітове земство асигнувало 3935 руб. для агрономічних заходів у місцях землевлаштування. Значні кошти виділялися на поліпшення порід коней, великої рогатої худоби і свиней. Вівчарство у повітах Чернігівської губернії займало одне з останніх місць.

Чернігівський повіт був поділений на кілька агрономічних дільниць. Першу дільницю, котра охоплювала Слабинську, Янівську (Іванівську), Горобовську і Салтиково-Дівичьку волості із земельною площею 80 тис. десят. очолював дільничний агроном В. Д. Зеленецький, жив у Чернігові.

Населення головним чином займалося землеробством і лозоплетінням. Найбільша кількість пахатної землі належала дрібним селянським і козацьким господарствам. Велике землеволодіння складало незначну частку усїєї площі.

Головними продуктами рільництва вважалося жито, гречка і овес. Популярності набувала присадибна культура квасоля. Її вирощували в Куликівці, Баклановій Муравейці, Вершиновій Муравейці, Виблях і Горбовому. У Салтиковій Дівичі добре було розвинуте тютюнництво, яке давало основний прибуток.

Агроном В. Д. Зеленецький розпоряджався портативною маслобойною, земляним буром, рулеткою, пружинними вагівницями “Сальтенса” і посібниками для вечірніх читань. Земство давало гроші, щоб агроном Зеленецький передплачував такі періодичні видання, як “Сельский хозяин”, “Вестник сельского хозяйства”, “Прогрессивное садоводство и огородничество”, “Молочное хозяйство и скотоводство”, “Журнал опытной агрономии”, “Селянин” (Чернігів).

Агроном Зеленецький читав лекції, проводив бесіди, надавав консультації в селах Горбове, Жеведь, Виблі, Уборки та ін. У селах Авдіївка, Яцево, Горбове, Виблі, Жеведь, Уборецькі хутори агроном створив показові дільниці, де вирощувалися кормові трави, корнелюди із застосуванням мінеральних добрив. У Горбовому зусиллями Зеленецького 1 липня 1912 р. у безкоштовному помешканні Анатолія Євлампійовича Іващенко відкрився прокатний пункт. Він перебував у розпорядженні Горбовського відділку сільгосптовариства. Цей пункт називали ще прокатним обозом, де в разі потреби можна було взяти у тимчасове користування віялку-сортувалку з оплатою 25 коп. за день або сіялку конюшинну безкоштовно, дискову борону за 20 коп. і льяну торохтілку за 1 коп. з пуда очищувального насіння.

Агроном Зеленецький організував у Горбовому й кооператив, проводив ефективну племінну роботу по розведенню сementальської породи бугаїв і свиней. Необхідні умови для цього були створені у Неданчичах, Губичах, Редьківці, на хуторах поблизу Жукоток, Количівці, Салтиковій Дівиці та Уборецьких хуторах.

Антоновицька, Довжицька, Пакульська і частина Халявинської волостей склали другу агрономічну дільницю, в якій господарював дільничний агроном М. Р. Яловий. Земельна площа – 125 тис. десят. Ґрунти піскові, суглинні, супіски, чорнозем. М. Р. Яловий жив у Жукотках.

Антоновицькі селяни працювали на цегельнях Катеринославської губернії. Ткацтво, виробництво кошиків, домашніх меблів з лози були добре розвинуті у Пакулі. Витвори пакульських майстрів користувалися великим попитом. Одноосібні господарства мали місце у колишньому маєтку Івана Миколайовича Дурново поблизу Жукоток і на землях Миколи Олександровича Малявка – гласного повітових земських зборів на період з 1910 до 1912 р. У с. Антоновичі, в колишньому маєтку К. М. Подольського, також утворилися одноосібні господарства. Одноосібники непогано почувалися в Довжику, Масанах, Півцях, Миколаївських хуторах.

Проте дільничний агроном Яловий доповідав управі, що селянам потрібна конкретна допомога, аби позбутися таких недоліків, як примітивна обробка полів (наслідок – засмічення ланів, виснаження ґрунтів), невміння внести гній і добрива за правилами агрономії, пізня обробка парового лану, зубожілість домашніх тварин, мала їх продуктивність, нестача реманенту і селянська малописьменність.

М. Р. Яловий надавав консультації і поміщицьким господарствам. Так, агроном виїжджав у Шибиринівку на запрошення тамтешнього господаря маєтку Василя Михайловича Комаровського, колишнього предводителя повітових дворян. Вони обговорили план проведення дослідів на конюшинному полі і доцільність придбання картоплекопачів.

У маєтку Є. М. Малявка, що в Левоньках, Яловий мав справу із садом, спотвореним короїдом. Порадив, як боротися із цим злом, надав деякі рекомендації щодо поліпшення лугу.

У пльохівському маєтку Є. М. Посудевського агроном оглянув молодий сад. Подивився, як працює сепаратор. Господар прослухав коротку лекцію, як позбутися хвороби раку на плодкових деревах.

Бібліотеки для населення у Ялового не було. Проте Чернігівське видання “Селянин” широко розповсюджував серед селян, бо вважав цей журнал доступним хліборобському розуму.

Коли селяни і хуторяни приходили до агронома за порадою, він безкоштовно роздавав їм листівки, брошури і плакати. Це ж саме робив Яловий, коли відвідував віддалені села і хутори.

Під керівництвом агронома другої дільниці здійснювались дослідно-показові роботи. Сам Яловий розділяв їх на три категорії: зелені люпинові добрива плюс калійна сіль і тамосів шлак; чисті мінеральні добрива; волохата вика з рахунку 6 пудів вики і 3 пуда жита. Досліди проводились в Жукотських хуторах в Опанаса Жука, Порфира Слободюка, Павла Хоменка, Івана Петрушивця, Євтихія Каменецького; на Миколаївських хуторах у Якова Смолиголовця, Никифора Яценка, Дмитра Кондрашевського; на Левоньківському хуторі у Федосія Гуртовенка; в с. Довжик у селянських господарствах Максима Бондаря та Івана Обелеця; у Миколи Ковтуна із с. Коти; Івана та Іллі Світличних і Петра Шибирина – господарів із с. Кувечичі та ін. Всього Яловий створив 36 дослідно-показових дільниць, головним чином на землях одноосібників на хуторах або в господарствах відрубників. Досліди робилися з метою закладання люпинових дільниць. Окрім люпину безкоштовно роздавалися насіння люцерни, кормового буряка, шведської і червоної конюшини. На пільгових умовах Яловий організував продаж Петкутського жита. Безкоштовну колекцію городнього насіння одержали Миколаївські, Левоньківські та Жукотські хутори, як приміські. Таких городів виявилось 20.

Агроном Яловий заснував дві прокатні станції сільгоспзнаряддя. Одна мала місце на Миколаївських хуторах і розмістилася у спеціально побудованому на кошти землевлаштування вогнестійкому будинку, завідувач – хуторянин Хома Репко. Друга – у Жукотках, у приміщенні одного із відрубників Мартина Перечі, взятому в оренду. Мартин Переча завідував цією станцією.

Кожний селянин мав змогу взяти на прокат віялки, жниварки, сіялки, плуги, борони, культиватори, підгортальники тощо за помірну платню. Всі види знарядь мали не вітчизняні найменування і були придбані головним чином у 1910 р. Наприклад, жниварка “Вальтер-Вуда”, плуг Береха, підгортальник залізний Еккерта або січкаря “Мориця”.

Жукотська прокатна станція в 1912 р. дала прибутку 41 руб. 20 коп. Виторг Миколаївської прокатної станції склав лише 6 руб. 15 коп., бо завідувач Хома Репко не приходив часто на службу. Тому агроном Яловий просив управу призначити на цю посаду хуторянина Івасенка. Його син у 1911 р. закінчив Чернігівські сільськогосподарські курси. Після розмови з юнаком агроном переконався, що не помилився у своїх висновках.

М. Р. Яловий належав до слухняних виконавців усіх розпоряджень земства – губерньського чи повітового. Якщо було ухвалено рішення про поліпшення племінної роботи в тваринництві, то агроном другої дільниці у міру своїх можливостей його виконував. Так, у Жукотках, в одного з хуторян Захарія Єдомахи, було відкрито пункт для схрещування худоби. Плідниками обрали бугаїв Архангельської породи. Племінним свинарством під опікою Ялового займалися одноосібники Борис Рослий (Ведильці), Ісидор Трухан (Півці), Федір Романенко і Прокопій Антипенко (Жукотки), Михайло Лугин (Козли), Митрофан Нехай (Старий Білоус) та ін. Турботами агронома другої дільниці кооперативні об'єднання організовані у Редьківці (Товариство споживачів), Жукотках (молочна артіль), Кезах (Кредитне товариство).

М. Р. Яловий відчував, що селяни не завжди довіряють йому. До безкоштовного розподілення насіння і худоби вони ставились упереджено. Казали: “Даром дають бугая – це брехня, ось побачите, чим воно все кончиться.” Можна було почути і такі міркування: “Издохнет, докажи закону причину падежа, чтобы не платить за него потом. 1/3 или 1/2 года подержишь, а там придерутся к чему-нибудь и отберут. Слишком продолжительное время кормления овсом, где его достать. Совершенно отдельное помещение трудно ему дать, сопрежено с лишними затратами...” (6)

Агроном не лише переконував селян, а й на прикладі довів, що можливі справжні успіхи, як у господарствах Євгена Каменецького або Мартина Перепечі, багатьох інших. Ці господарі повірили у правильні сівообіги. Можна успішно займатися племінною роботою в галузі молочного скотарства і свинарства, як це довели священик Богдановський і селянин Іван Бакун з Кувечич, Григорій Бондаренко з Гущина та ін.

Поступово налагодився зв'язок між Яловим і хліборобами. У цьому він бачав досягнення значних успіхів у майбутньому.

Агрономом третьої дільниці служив Ф. Ф. Борисенко. Березинська агрономічна дільниця (такою була її назва) охоплювала Березинську, Седнівську і Халявинську волості. Агроном мешкав у Березному. Населення цієї дільниці займалося землеробством, шевським, шкіряним, рибальським, ткацьким промислами. На заробітки відходили у Таврійську губернію і Керч, де займалися рільництвом. Жінки і дівчата їхали до Чернігова і Києва, де знаходили роботу кімнатних служниць.

Обладнання кабінету агронома Борисенка не відрізнялося від обладнання кабінетів його колег з перших двох дільниць. Як і вони, Борисенко розповсюджував серед населення сільгоспзнання. Він виїздив на місця з лекціями, бесідами і рекомендаціями, як зміцнювати піски, здійснювати травосіяння, вносити добрива, обробляти землю, доглядати худобу, створювати кооперативи тощо. Лекції і бесіди супроводжувалися наочними посібниками – плакатами, листівками і брошурами. Значний інтерес до таких заходів проявляли мешканці малих сіл.

Налагодив Борисенко й дослідно-показову справу. Було закладено 13 дільниць з мінеральними добривами. Серед них вигідно відрізнялося господарство хуторянина В. В. Сулими з Брусилова. У цьому ж селі священник М. Ромашко погодився на власній землі створити дослідну дільницю.

Прокатний пункт для очищення зерна відкрився 20 червня 1912 р. у Березному за рахунок повітового земства. Розмістився він у кам'яному приміщенні при Березнянському волосному правлінні. На прокат видавалися віялки, сіялки, плуги, борони тощо. “Число посетителей склада, – звітував перед управою Борисенко, – велико, но точно не поддается учету. Употребление же орудий, спрос на них очень мал, вследствие недоверия, незнания их пользы, боязни ответственности за их поломку и малосильности крестьянских лошадей, с трудом тянущих втроем даже пружинный культиватор, плуг Сакка, дисковая борона им совершенно недоступны”. (7). Тому прибутки від прокатного пункту були незначними.

Борисенко мріяв вивести нову породу коней для сільських господарств – сильних і продуктивних. Купив жеребця породи арденпершерон на ім'я Городовий. Виявилось – один на всю дільницю. Борисенко просив управу допомогти придбати ще двох таких жеребців. Лише тоді можна поліпшити породу робочих коней.

Агроном третьої дільниці сприяв розвитку свинарства. Для розведення продуктивних порід свиней було відкрито опорні пункти в Клочкові, Роїще, Гущині, Гусавці, Петрушині, Сядричах, Півцях, хут. Висока Гряда і в Березні.

Ф. Ф. Борисенко проводив агрономічні роботи, спрямовані на ліквідацію озимого хробачка, який у великій кількості з'явився на весняних ланах в 1912 р.

Займався агроном і такою справою, як створення дрібного кредиту. Допомагав у проведенні посередницьких операцій під час закупівлі і збуту товарів і сільгосппродуктів. Так у Седневі, Березному і Гусавці відкрилися позико-заощаджувальні установи. Кредитне товариство – у Брусилові. Березнянське позико-заощаджувальне товариство почало виконувати замовлення на закупівлю швацьких машин, шевського краму, інших матеріалів. Заставна операція чоботами і хлібом тут не пройшла. Однак прийняли пропо-



зицію агронома на довготривалу позику з частковим погашенням. Кошти були використані на меліорацію, придбання садиби для товариства, на садівництво і закупівлю племінної худоби.

У Борисенка були великі плани щодо поліпшення агрономічної, племінної роботи, налагодження кооперативних товариств тощо. Однак у 1914 р. управа запросила його на посаду повітового агронома. До початку війни посада дільничного агронома була вакантною. Після оголошення війни з Німеччиною управа утрималася від запрошення нової особи, так як отримала відповідний циркуляр, який надійшов з Департаменту землеробства. Цей документ зобов'язував повітові земства скоротити витрати на агрономічні заходи у зв'язку з подіями останнього часу.

Повітова управа, складаючи кошторис на 1915 рік, припинила асигнування на боротьбу із шкідниками сільського господарства за відсутністю спеціального персоналу, на придбання племінних баранів, на діяльність сільськогосподарських курсів і виставок. Управа скоротила витрати на садівництво і городництво, на утримання показових ланів і дільниць, прокатних станцій, лувівництво, агрономічний персонал та ін. Сільські кооперативи не позбавлялися підтримки з боку повітової управи. Кожна кредитна спілка, позикоощадне товариство або сільськогосподарська громада, які із свого боку асигнували відповідну суму на дослідно-показові заходи в галузі сільського господарства, одержували згідно кошторису по 25 рублів на кожний кооператив.

На засіданні Чернігівських повітових земських зборів жовтневої сесії 1915 р. управа виступила з доповіддю: “Война застала народное хозяйство во время перехода его от натуральной формы к денежной, во время выяснения целого ряда положений, которые должны были лечь в последующем в основу организации хозяйства. Но она не остановила тех рычагов, которые вызваны к жизни сменной формы народного хозяйства. Привлечение кооперативов в данный момент к агрономической работе при существующем стремлении кооперативов расширять сферу воздействия на крестьянские хозяйства, по мнению управы, должно явиться наиболее рациональной формой оказания агрономической помощи, почему управа сочла необходимым увеличить асигнование на пособие кооперативам в 1916 году.” (8)

Виходячи з цього, управа планувала весь комплекс сільськогосподарських робіт у повіті. У розділі “Велика рогата худоба” закладено асигнування на розвиток племінної роботи на опорних пунктах у Количівці, Салтиковій Дівиці, Брусиліві. Великі кошти виділялися на організацію виставок молочних корів та бугаїв-плідників. У Чернігівському повіті перша така виставка влаштована була в 1913 р. і пройшла з великим успіхом. На 1916 р. планувалися дві вистави – одна в Салтиковій Дівиці і Брусиліві, друга – в Березні, так як містечко розташоване неподалік від цих двох опорних пунктів

і в серпні тут відбувається ярмарка, яку відвідують селяни Брусилова і Салтикової Дівиці.

Планувала управа підвищити прибутковість молочного стада шляхом організації машинної переробки молока та артільного збуту масла. Адже в Чернігівському повіті добре працювали п'ять молочних артілей, котрі у 1914 році збільшили переробку молока вдвічі.

Для навчання місцевого населення маслоробній справі і веденню молочного господарства в 1913 р. управа запросила в Чернігівський повіт техніка-маслороба для обслуговування артілей. У 1915 р. ця посада виявилася вакантною. Управа шукала нову кандидатуру, визначивши утримання в розмірі 720 руб. На думку управи, технік-маслороб повинен проводити показове годування худоби, брати участь у проведенні конкурсу молочності корів, відбирати кращу худобу тощо.

У розділі "Свинарство" управа окреслила шляхи поліпшення поголів'я свиней у Чернігівському повіті. Тим більше, що така цілеспрямована робота розпочалася у 1911 р. Господарям роздавалися дві свинки і один кнур за умови повернення поросят через два роки у подвійній кількості від отриманого приплоду за вибором управи. Так досягалася мета розведення чистокровних свиней. Однак мали місце випадки, коли свинки і кнури гинули, а ті, що поверталися, не були придатними для подальшої селекційної роботи. Тому управа схилилася до того, щоб роздавати лише одних кнурів Беркширської та Йоркширської порід строком на два роки, після чого вони переходили у власність молочних артілей, бо тут сприятливі умови утримання, догляду і годування тварин.

У 1915 р. по Чернігівському повіту розподілено 24 кнура і 10 свинок Беркширської та 34 кнура і 9 свинок Йоркширської порід. Оскільки ці заходи помітно поліпшили поголів'я свиней, управа клопоталася перед земськими зборами про асигнування 400 руб. для закупівлі кнурів у 1916 р.

Плануючи подальший розвиток рільництва і лукивництва, управа спиралася на досвід кооперативів, котрі витрачали гроші на розповсюдження кращого насіння конюшини, тимофіївки, люцерни, люпину, кормового буряка, жита, вівса, льону, ячменю. Селяни отримували насіння безкоштовно. Однак часи змінилися, і управа у 1915 р. ввела пільговий розпродаж насінневого матеріалу. Безкоштовно ним користувалися показові дільниці тих волостей, де культура пропагованих рослин була невідомою або здійснювався перехід до правильного сівообігу.

За даними на 1915 р., у Чернігівському повіті функціонувало 9 прокатних станцій у Березні, Антоновичах, Брусиліві, Салтикової Дівиці, Жукотках, Миколаївських хуторах, Красному, Горбові і Карховці. Ще одна станція започатковувалася при Чернігівському сільськогосподарському скла-

ді. Кількість господарів, котрі користувалися послугами таких пунктів, з 500 у 1912 р. зросла до 2000 у 1914 р. Очищено близько 100 тис. пудів насіння.(9) У 1916 р. управа планувала відкрити прокатні станції в с. Андріївці Слабинської волості і в Халявині з витратою 800 руб. на їх обладнання.

Турбував управу і стан агрономічного персоналу. Війна перешкодила найняти третього агронома. "...за три года систематического развития агрономической помощи, – наголошувалося у доповіді управи на жовтневій сесії повітових земських зборів 1915 р., – создались учреждения и мероприятия, требующие непрерывного надзора и руководства, что немислимо производить агроному I-го района без ущерба для работы в этом последнем; таковы сельскохозяйственные общества Гусавское и Березинское, молочные товарищества Брусиловское, Гусавское и Салтыково-Девическое, потребительные общества: Березинское, Гусавское и Сахновское, сапожные и ремесленно-овчинные артели, посреднические операции кредитных кооперативов, прокатные станции – в Березне и Брусилове, ряд долговременных показательных участков и начавшаяся организация правильных севооборотов в с. Каменке и Брусилове. Обороты кооперативных учреждений в 3-м агрономическом участке, возникших при ближайшем участии агронома и нуждающихся в его помощи, в общей сумме составляют сотни тысяч рублей и несут десятки тысяч заработка трудящемуся населению: поставка сапог в армию, залог хлеба, снабжение населения кровельным железом, улучшенными семенами, машинами и орудиями, переработка молока и сбыт масла, многочисленные долговременные показательные участки, развивающаяся работа прокатных станций и начатое улучшение скота, как путем метизации, так и в себе, и целый ряд других мероприятий, – все это должно сильно потерять при отсутствии постоянного участкового агронома в г. Березне. Кроме того, богатый санный и хлебный рынок этого города и прилегающего района, может быть использован с большой выгодой для армии и земледельческого населения.”(10)

Ось чому управа наполягала на терміновому призначенні третього агронома, просила підвищити утримання агрономічному персоналу в 1916 році до 2.430 руб агроному першої дільниці та до 2000 руб. агроному третьої дільниці.

Кошторисна комісія ухвалила таке рішення: третього агронома не запрошувати на службу (його роботу виконає агрономічний староста), а до інших звернень управи поставитися позитивно.

Для підвищення сільськогосподарських знань серед населення управа просила дозволу земських зборів на відкриття курсів у Халявині. Вибір пав саме на це село тому, що тут ніколи не проходили агрономічні заходи, ґрунти погані, а селяни прагнули до поліпшення своїх господарств. Управа плану-

вала влаштувати тритижневі курси, на яких слухачі мали ознайомитися з такими розділами агрономічних знань: ґрунти, їх фізична і хімічна властивість; обробка ґрунтів; найголовніші фізіологічні властивості рослин; культура озимих і ярини; присадібне і польове травосіяння. Витрати мали скласти 40 руб.

Кошторисна комісія запропонувала земським зборам “ввиду больших расходов, вызванных войной, от устройства курсов в 1916 году воздержаться.”(11)

У 1915 р. у Чернігівському повіті успішно діяли 60 сільських кооперативів. 18 з них отримували від повітового земства матеріальну допомогу для участі в агрономічних заходах, спрямованих на поліпшення рільництва. Вони отримували 100 руб., за які купляли насіння, добрива і знаряддя. Досвід роботи цих кооперативів засвідчив, що “необходимо привлечение местных средств к делу поднятия производительности сельского хозяйства. Поэтому желательно на предстоящий 1916 год расширить пособие кооперативам, привлекая по возможности их собственные средства, к делу агрономической помощи населению, как для снабжения населения улучшенными семенами, так и орудиями.”(12)

Повітова управа просила земські збори виділити допомогу кооперативам у сумі 8 тис. руб. з віднесенням частки грошей за рахунок самих кооперативів, а також повітового, губерньського земств і Департаменту землеробства. Кошторисна комісія схвально поставилася до клопотання управи і пообіцяла знайти власні кошти, якщо з боку губерньського земства і Департаменту землеробства не надійдуть асигнування.

На жаль, всі корисні починання управи обірвала війна, що продовжувалася, та Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. Земці плекали надію, що у 1916 році воєнні дії припиняться. Тому вся їхня діяльність у галузі сільського господарства спрямовувалась на організацію мирної праці хлібороба.



## ЗЕМСЬКІ АЙБОЛИТИ

У Чернігівському повіті діяла санітарна рада, котра проводила нагляд за станом здоров'я населення, побутом, підвищенням кваліфікації земських лікарів. Наприклад, до повітових земських зборів у 1887 р. надійшло клопотання про щорічну відпустку земським лікарям. Вона їм конче потрібна для підвищення наукових знань на двомісячних курсах при медико-хірургічній академії у Санкт-Петербурзі. Відповідна комісія земських зборів погодилася із санітарною радою, однак наголосила, що два лікарі щорічно користуватимуться відпустками за умови відсутності епідеміологічних хвороб у повіті.

У середині 80-х рр. XIX ст. повітове земство збільшило асигнування на медикаменти. Вони безкоштовно розповсюджувалися лікарями серед населення. Спочатку сума грошей становила 800 руб. на рік, потім – 1500 руб., 2600 руб. і нарешті 3500 руб. Такі заходи були вчасними. Адже сільське населення все частіше зверталось до лікарів. Однак поступово ставлення до безкоштовних ліків змінювалося. Одна частина інтелігентної публіки соромилася звертатися до лікарів. Друга вимагала безкоштовних ліків, хоча за лікарським рецептом могла купити їх в аптеці. Люди заможні. Селяни ж вважали дармові ліки поганими. Порадившись із знахарками, припиняли їх вживати назавжди. Селяни інколи приходили за ліками, аби “выдурить каламарчик”. Багато іпохондриків майже кожного дня просили у лікаря нових ліків, бо попередні вже не допомагали.

Безкоштовно медикаменти видавалися лише в Чернігівському повіті. Тому до лікаря в с. Антоновичі приходили десятки хворих із сусіднього Городнянського повіту, де ліки важко було дістати. Управа “пришла к заключению, что для сокращения постоянно возрастающих затрат на медикаменты и в интересах правильного лечения больных, пора оставить почву благотворительности и даровщины и надо перейти к принципу раздачи лекарств за плату по их стоимости, оставив дармовые лекарства лишь для экстренных случаев и действительно нуждающихся бедняков.” (13)

За тодішніми законами продаж ліків здійснювався лише в добре обладаних аптеках (за всіма правилами аптечного статуту) під керівництвом провізора. Так як таких аптек у земства не було, то міністерство охорони здоров'я пояснило, що фельдшерам забороняється продавати ліки із власних аптек. Беручи до уваги ці вимоги закону, управа вирішила: землевласники з прибутком 500 руб. на рік або інші заможні люди за ліки повинні сплачувати гроші. За посуд і виготовлення ліків лікар або фельдшер одержують від пацієнта по 10 коп. від кожного рецепта. Лише найбіднішим хворим і в екстремальних випадках ліки видаються безкоштовно.

В амбулаторній книзі лікаря або фельдшера занотовувалися дані про кількість отриманих грошей. Отримані гроші за медикаменти складали особливий фонд для поліпшення медичної частини, придбання ліків, влаштування нових лікарень.

У Чернігівському повіті була налагоджена лікарняна система. В Антоновичах лікарня вважалася зразковою. Забезпечення медикаментами і медперсоналом було на досить високому рівні. Завдяки повітовій управі тут ремонтувався дах, влаштовано льох, дров'яний сарай, придбано десятину мішаного лісу, щоб за рахунок земельної території, на яких він розкинувся, розширити город для потреб хворих і персоналу.

У Роїще приймальна палата розмістилася у будинку Рашевської. Приміщення придбало земство. Будинок перебудували, обладнали кухню. За рахунок страхової премії, яку було отримано після пожежі, побудували нові сараї і льох.

У Горбовому земство купило сільський будинок з шести кімнат, де розмістився лікар із сім'єю, фельдшерницею, аптекою і приймальною палатою. Було дуже тісно і незручно. Управа шукала вихід. Зібрані нею факти були такими: до Горбовської меддільниці входили села Горбове, Виблі, Бакланова Муравейка. У жодному з цих сіл не було придатного приміщення для лікарні і квартири лікаря. Управа бачила вихід у тому, щоб збудувати новий будинок за земський рахунок. Землю під нову будівлю пропонували Горбовське селянське товариство і пан Тризна з Лукашівки. Місце, запропоноване горбівцями, виявилось непридатним, як і город пана Тризни. У Виблях запропонували шматок землі поблизу школи з великою хатою на дві половини з холодними будівлями вартістю 1000 руб.

Церковно-приходське попечительство мало за мету продати велику нову хату за 450 руб., де можна б було розмістити приймальну палату. Однак управа плекала надію придбати земельну ділянку поблизу Горбова або Виблі і збудувати на ній зразкову лікарню. Управа просила на це у земських зборів 5000 руб.

На утримання приймальних палат у 1888 р. було витрачено від 320 до 600 руб., це в селах Антоновичі, Горбове, Козли і Роїще.

Лікарем Антоновицької медичної дільниці з 1882 р. служив Петро Іванович Величківський. Його утримання на рік становило 1800 руб. (1000 руб. – зарплатня, 800 руб. – роз'їзні гроші). Лікар Патеєнко очолював Горбовську медичну дільницю з 1885 р. За свою службу повітові одержував 1600 руб. (зарплатня – 800 руб., роз'їзні – 800 руб.). Козлянською меддільницею з 1885 р. керував лікар Глядиковський. Утримання його також становило 1600 руб. на рік. Лікар Тризна значно пізніше очолив Роїщенську медділь-

нищо. Тому земство сплачувало йому 1400 руб. (зарплатня – 600 руб., роз'їзні – 800 руб.).

У середині 80-х рр. XIX ст. у повіті працювали 13 фельдшерів. Коли їхній трудовий стаж досягав понад десять років, то їм сплачували 300 руб. на рік.

Лікувальна допомога мешканцям повіту надавалася і у Чернігівській губернській лікарні. 7 грудня 1891 р. губернські земські збори ухвалили наступне рішення: гроші за перебування у губернській лікарні сплачують лише багаті або добре забезпечені пацієнти; неспроможні заплатити лікуються безкоштовно. Управа щорічно отримувала списки хворих губернської земської лікарні, котрі не розраховалися за лікування. Повітове земство згідно цих списків відраховувало губернській лікарні певну суму грошей. Повітова управа шляхом поліцейських і волосних перевірок встановлювала істину. Ревізійна комісія управи розглядала список осіб, за якими був лікарняний борг, а також акти про їхню неспроможність сплатити його і після того вже приймалося остаточне рішення.

Однак бували випадки, коли повітове земство відмовлялося повністю розрахуватися з губернською лікарнею. Наприклад, 13 листопада 1897 р. управа відмовилася заплатити 2667 руб. 21,5 коп., “так как в трех отношениях губернской земской управы вкрались крупные ошибки, почему ревизионная комиссия полагает возможным исключить только 1867 руб. 95 коп. (разница на 799 руб.)”(14)

У губернській лікарні лікувалися селяни, селянки, козаки і козачки, солдатські вдови, колишні рядові російської армії та їхні дружини. Переживали земські лікарі й певні труднощі. Так, 16 жовтня 1897 року санітарна рада ухвалила рішення звернутися до управи з проханням розглянути на земських зборах наступні питання:

- підвищити зарплатню фельдшерам до 300 руб. на рік, але не всім; з 13 фельдшерів на це заслуговують лише 5 осіб;
- скоротити кількість відвідувань до 1500 на рік у тих лікарнях, де працюють один лікар і один фельдшер, або збільшити кількість медичного персоналу;
- встановити, виходячи із місцевих умов, по одному дню відпочинку для лікарів і фельдшерів;
- надати дільничним лікарям право відправляти певну кількість хворих на безкоштовне лікування до губернської лікарні;
- внести до кошторису 150 руб. на утримання хворих у губернській лікарні упродовж 60 днів.

Чернігівське повітове земство підтримало всі пункти прошення санітарної ради.

Управа виділяла гроші лікареві, аби він найняв для себе квартиру і помешкання для амбулаторії. Так, лікар Седнівської медичної дільниці наймав квартиру у садибі Марії Степанівни Мацко. Коли ж маєток перейшов до іншої особи, більше в Седневі для лікаря не знайшлося помешкання. У 1913 р. управа купила частину маєтку для потреб Седнівської меддільниці. Так з'явилась квартира у лікаря. У Довжику лікар мешкав у найнятому у місцевого землевласника домі. Тут розмістилася його квартира та амбулаторія. Однак було дуже холодно. Роїщенський лікар наймав дві кімнати у будинку місцевої землевласниці. Амбулаторія розмістилася на відстані одного кілометра від помешкання лікаря. Незручність полягала в тому, що навесні тут стояла повінь – тамтешнє джерельце перетворювався на справжню річку, яка виходила з берегів.

У 1897 р. управа взялася за влаштування квартири для дільничного лікаря в с. Роїще. Для ремонту великого будинку амбулаторії управа асигнувала 700 руб. Турботи у цій справі були покладені на члена управи В. М. Красовського. Він виїхав у Роїще, обстежив дільницю і дійшов висновку: необхідно перенести сарай і на його місці спорудити новий будинок на кам'яних стовпах. Саме в ньому розмістяться амбулаторія і квартира для лікаря з п'яти кімнат і кухнею, у старому будинку зірвати підлогу, за вказівкою лікаря викинути з-під підлоги землю на піваршина (аршин – міра довжиною 0,71 м), насипати свіжої землі, вапна і настелити нову підлогу. Старий будинок вимагав оновленого даху, штукатурки і багато іншого, всього – на суму 1350 руб. Такий кошторис склав підрядчик Давид Могилевський. Управа з цим погодилася і доручила Красовському підписати з підрядчиком проект угоди. Якщо він задовольнить управу, вона затвердить цей документ, і Могилевський отримає право розпочати роботи. Так воно і сталося. Для початку підрядчик одержав від управи 1200 руб.

Земські збори підтримали клопотання управи – було встановлено оплату за квартиру лікаря у сумі 100 руб. на рік. Із запасного фонду виділено 295 руб. 60 коп. для проведення штукатурних, фарбувальних робіт і обклеювання шпалерами квартири лікаря.

Для поліпшення умов на Козлянській, Вибельській, Пакульській, Янівській (Іванівській) медичних дільницях управа використала кредит із запасного фонду і податкового капіталу. Всього – 2300 руб.

У літературних джерелах знаходимо прізвища деяких земських лікарів і фельдшерів, на жаль, у більшості своїй без імен і по батькові. Лікар Федоренко очолював Горбовську медичну дільницю, лікар Поляков – Довжицьку, Пакульську – лікар Шумський, Роїщенську – лікар Тимошко, лікар Демолович – Салтиково-Дівицьку, Седнівську – лікар Микола Карпович Лобанов.



Фельдшерами працювали: Меженько – на Довжицькій меддільниці, Панаас Семенович Елланський – на Седнівській, Власенко – на Антоновицькій, Лук'яненко – на Слабинській, Петрова Галина – на Янівській (Іванівській), Ганна Чернявська – на Горбовській (с. Виблі), Онисимов – на Козлянській (с. Козли), Комаровська – на Роїщенській (с. Роїщенська Слобода), Дембовська – на Салтиково-Дівичькій (с. Куликівка) медичних дільницях наприкінці 90-х рр. XIX ст.

Земський фельдшер Козлянської медичної дільниці Максим Микитович Шурпа мав 39 років стажу. Коли йому стало скрутно, він попросив допомоги у повітового земства. Старому фельдшеру призначили 100 руб. з виплатою щомісячно рівномірними частинами. Ганна Чернявська, фельдшерка Горбовської волості, просила підвищити їй утримання. Її бездоганна акушерська практика знайшла схвалення з боку земства. Чернявській підвищили зарплатню до 24 руб. сріблом на рік.

За особливі заслуги перед повітом земський лікар Михайло Костянтинівич Страховський одержав від повітового земства 243 руб.

На початку XX ст. управа продовжувала свою діяльність, спрямовану на поліпшення медичного обслуговування населення. Так, у 1911 р. у с. Козли (снт М-Коцюбинське) збудовано лікарню. Невдовзі почали псуватися дерев'яна підлога, оббивка стін і балка. Медичні працівники з'ясували, що будинок для лікарні побудований із лісового матеріалу, зараженого особливим грибок (меруліст-лякриманс, рос. – слезящийся морщинник). Його руйнівна сила була настільки вражаючою, що все у будинку втрачало свою міцність. Негативно впливав він і на стан здоров'я людей. Для знищення меруліста лякриманса було застосовано дезинфекцію засобом Міллера: хлористий кальцій, соляна кислота, глауберова сіль, сулема і вода.

У 1911 і 1912 рр. на ремонт Козлянської лікарні управа витратила 1105 руб. 50 коп. 28 жовтня 1912 р. відбулись повітові земські збори, на яких ревізійна комісія затвердила ці витрати як виправдані.

З початком Першої світової війни у Чернігівській губернії значно поширилися захворювання на туберкульоз серед сільського населення. Не обминула ця епідемія й Чернігівський повіт.

21 серпня 1914 р. управа порушила питання перед земськими зборами про відкриття санаторію для хворих на туберкульоз. Ще 25 січня 1914 р. губернські земські збори 49-ї чергової сесії визнали необхідність медико-санітарних заходів проти підступної хвороби. Влаштування санаторію є найбільш дієвим засобом боротьби з туберкульозом на першій його стадії. Однак ця справа вимагає значних коштів, тому створити розгалужену мережу санаторних закладів просто неможливо. Губернські збори рекомендували створювати літні колонії для туберкульозників, “так как в убежищах при воз-

можных затратах сравнительно значительное число больных туберкулезом в разных стадиях его развития может воспользоваться лечением, более гигиеническими условиями жизни и усиленным питанием, что является особенно существенным при эконо­мической слабости главнейшей части населения губернии, а также озна­комиться с основными требованиями гигиены этой болезни.” (15)

За ухвалою губернських земських зборів це рішення надійшло на розгляд повітових земських зборів. Управа нагадала, що в 1912 р. на поважаному зібранні розглядалася доповідь про введення санітарного нагляду в Чернігівській губернії, де містилася теза – хворим на туберкульоз вкрай потрібен спеціалізований санаторій. Тоді повітові земські збори, хоча і погодилися з доповіддю управи, ухвалили інше рішення: створити інфекційні відділення для ізоляції туберкульозників. Це, так би мовити, перший захід боротьби із заразною хворобою. Санаторії для сільського населення вкрай необхідні, адже “развитие туберкулеза принимает все более й более угрожающие размеры, и сам он, благодаря неблагоприятным условиям становится на положении эпидемической болезни.” (16). Без допомоги губернського земства повітова управа не спроможна відкрити санаторії для хворих на туберкульоз селян. Існує єдиний вихід – влаштувати літні колонії – сховища для туберкульозників. Тут можна лікувати значну кількість хворих, що перебувають на різних стадіях розвитку туберкульозу, створити їм необхідні гігієнічні умови життя, гарно годувати. Управа вважала, що на поширення туберкульозу в повіті “влияет скученность жителей в помещениях и антигигиенические условия жизни.” (17). Літні колонії хворих – хай і незначний, але вихід із складного становища. Поруч із туберкульозниками весь літній період працюватимуть медики повітового земства.

Це своє рішення повітові земські збори надіслали до губернського земства. Документ датований 8 листопада 1914 р.

20 жовтня 1914 р. правління Куликівського кредитного товариства надіслало в управу клопотання про відкриття в селі Куликівка фельдшерського пункту. На це правління одержало уповноваження від загальних зборів кредитного товариства. Куликівці обіцяли виділити фельдшеру квартиру з опаленням і освітленням, за роботу сплачувати йому 360 руб. на рік. Отримавши клопотання Куликівського кредитного товариства, управа ви­несла його на обговорення повітових земських зборів, котрі відбулися 8 листопада 1914 р. У доповіді управа наголосила, що куликівці готові асигнувати на фельдшерську дільницю 10 тис. руб. Із свого боку управа візьме на себе зобов’язання перед Куликівським кредитним товариством прийняти на службу фельдшера і нести відповідальність перед ним, підвищити асигнування на медикаменти, обладнання дільниці, медичні інстру-

менти і господарське утримання. Управа просила збори уповноважити її підписати нотаріальний договір з Куликівським кредитним товариством.

Проектна комісія земських зборів визнала корисним створення фельдшерського пункту в Куликівці і погодилася з усіма пропозиціями управи. Навіть наголосила, що його необхідно терміново будувати.

У 1915 р. частішали випадки епідемічних захворювань у Чернігівській губернії. 1 вересня 1915 р. відбулися губернські земські збори надзвичайної сесії, на які були запрошені лікарі від кожного повіту. Йшлося про створення на місцях санітарних служб. Налагодження такої справи вимагало добре спланованої системи, “якотрору надо проводить из года в год непрерывно.”(18). Ланцюжком цієї системи була санітарна служба в повіті.

У доповіді управи на вересневій сесії 1915 р. повітових земських зборів був представлений план створення санітарного нагляду в повіті. Головне у ньому – введення постійної посади санітарного лікаря і санітарного попечительства. Нагляд вимагали 8 абесинських колодязів, адже відсутніми були відповідні артілі, які могли б їх ремонтувати. Управа звертала увагу зборів і на те, що необхідний санітарний нагляд за робітниками. Дійсно, торговельно-промислових закладів у Чернігівському повіті немає. Однак існують економії, де накопичується значна кількість робітників. До того ж, Чернігів відвідують численні богомольці, які потребують уваги з боку санітарного лікаря. Управа висловила за посилення санітарної допомоги школам. До 1915 р. раз на рік дільничний лікар робив санітарні обстеження в учбових закладах.

Час вимагав, щоб справами санітарної ради у повіті займалася управа. Вона ж мала розповсюджувати гігієнічні знання серед населення. Управа просила відвести помешкання для лабораторії санітарного лікаря.

25 вересня 1915 р. кошторисно-проектна комісія затвердила посаду санітарного лікаря, наголосивши, що дільничні лікарі надаватимуть допомогу санітарному персоналу. Тимчасове помешкання для лабораторії санітарного лікаря комісія відвела при повітовій земській управі у Чернігові по вул. Гончій (тепер вул. Горького, 1).

У липні 1915 р. управі було розпорядження лікарняного відділення Чернігівського губернського правління про заходи щодо попередження захворювання чумою. Губернське земство виходило з рішень “Высочайше утвержденной Противочумной комиссии”.

На проведення протиепідемічних заходів управа мала одержати 19.560 руб., на які треба було побудувати бараки на 10 ліжок кожний у Слабині, Роїще і Довжику, придбати необхідне медичне обладнання, три дезінфекційні камери, викопати п’ять колодязів, найняти трьох епідемічних лікарів, шістьох фельдшерів і санітарів, трьох куховарок.

Губернське правління зробило уточнення: повітова управа одержить означену суму у тому випадку, коли від неї надійде повідомлення, що будівництво бараків розпочалося. Після відповідних розрахунків управа дійшла висновку, що “постройка таких бараків обойдеться Черниговському уездному земству в общем в суме 24.000 рублей (т.е. до 9000 рублей каждый – в Довжике, и Слабине и 6.000 рублей в с.Роише)” (19). Кошти, яких бракує, можна одержати від Всеросійської Земської Спілки (уповноваженої по Чернігівському повіту Є. Малявко) і військового відомства (військово-санітарний лікар Г. С. Калантаров). Управа просила земські збори дозволити їй провести переговори з названими установами про влаштування протичумних бараків у Слабині, Довжику і Роїше.

Кошторисно-проектна комісія земських зборів запросила на обговорення прошення повітової управи військово-санітарного лікаря Г. С. Калантарова. Він повідомив членів комісії, що по Любецькому тракту очікується посилений рух біженців. Ось чому комісія доручила управі у першу чергу почати будівництво постійного бараку на 10 ліжок у Довжику. Ця будівля після війни буде використана для відкриття у селі медичної дільниці.

А поки що у ньому розмістяться біженці. Отже, управа отримала повноваження просити Земську Спілку виділити на зведення бараку у Довжику 2 тис. руб. Г. С. Калантаров запропонував ще один вихід. Чернігівська губернія переходить на становище найближчого тилу армії. Тому створюється військово-епідемічний фонд. Саме тут управа має можливість просити 3.908 руб. на будівництво Довжицького бараку.

Кошторисно-проектна комісія доручила управі здійснити ряд заходів для поліпшення водопостачання на медичних дільницях. Зокрема, вийти з клопотанням до протичумної комісії про виділення 6 тис. руб. на влаштування трубчастих криниць на 10 дільницях і 9 тис. руб. на дезинфекційні камери. Їх вимагали дев'ять дільниць.

Значні витрати несла управа на придбання медикаментів. Так, на перше півріччя 1916 року кошторисно-проектна комісія виділила 11.755 руб. на ліки для медичних дільниць. Відповідний документ комісія підписала 29 вересня 1915 року.

На жаль, більшість запланованого залишилося на папері.

Незважаючи на війну і складне матеріальне становище, управа знаходила можливість допомогти окремим медичним працівникам. Так, у 1914 році виповнювалося 25 років служби в Янівській, (Іванівській) медичній дільниці лікаря Григорія Костянтиновича Галкіна. 9 листопада 1914 р. повітові земські збори ухвалили рішення відсвяткувати ювілей лікаря і піднести ювілянтові золотий жетон, як пам'ятний знак про його 25-річну службу на ниві земської медицини.

Є приклади протилежного характеру. 23 жовтня 1914 р. фельдшер Редьківської медичної дільниці Павло Павлович Проскурничий написав заяву про звільнення з посади, бо отримує малу зарплатню – 30 руб. на місяць. З 1910 р. він навчався у фельдшерській школі при Чернігівському богоугодному закладі. Стипендію Проскурничому сплачувала управа. Він зобов'язався відпрацювати в одній з медичних дільниць повіту. У прошенні фельдшер писав, що знайде іншу роботу і розрахується за стипендію. Управа і Чергові повітові земські збори 8 листопада 1914 р. відхили клопотання Проскурничого, бо “умовляння получення означених стипендий ему были известны.”



*Земський лікар Григорій Миколайович Вербицький, який працював у с. Пакуль 1899-1913 рр. (з особистого архіву Г.Г. Антіоха, м. Москва)*



## ОСЬ І ШКОЛА, ОСЬ І КЛАС...

Одним з показників розвитку краю є стан народної освіти. За даними відомого земського статистика Олександра Русова до 70-х років XIX ст. школи “помещались в крестьянских избах, часто не отапливаемых зимой, так что ученики вынуждены были бросать учение среди года от невозможности заниматься в холодном помещении. Преподаватели этих школ были в лучших случаях священниками, которые не могли в силу своих обязанностей аккуратно заниматься... Вот почему первой заботой земства было устройство школьных помещений и увеличение требований к образовательному цензу народных учителей.” (20). Статистика засвідчує, що протягом 1881-1890 рр. кількість шкільних новобудов або перебудов у губернії склала 190 (у 1866-1880 рр. – 137). (21)

Повітова земська управа постійно зверталася до сільських громад з пропозицією влаштувати помешкання шкіл на власні кошти. Губернське земство для цієї мети відкривало довгостроковий кредит. Спочатку сільські громади вагалися. Однак вже у 1891 р. вони брали активну участь у витратах на народну освіту. Викладання у всіх земських школах Чернігівського повіту було безкоштовним. “Общую сумму расходов обществ непосредственно на школы определить невозможно, – писав О. Русов, – так как многие расходы по содержанию школ они выполняют натурою.” (22).

Участь приватних осіб у будівництві та оформленні шкіл полягала в тому, що ці особи давали гроші, різноманітні матеріали, паливо, здійснювали інші пожертви.

Уряд же відкривав невелику кількість міністерських однокласних двокласних учищ, які існували виключно на кошти міністерства народної освіти.

У школах було тісно. Часто-густо вони розміщалися поруч із шинками, більшість будівель – дерев'яні, стріхи – солом'яні. Школи при собі мали сад або город, льохи, дров'яні сараї, убиральні.

Кращі шкільні приміщення були у Чернігівському повіті.<sup>+</sup> Вони відрізнялися дворовими будівлями, великими садами і городами. Комісія з народної освіти губернського земства зробила висновок, що за останні п'ять років “дело устройства школьных зданий подвинулось вперед”. Учителями працювали молоді люди (жінки і чоловіки) віком до 35 років. Більшість з них (за підрахунками О. Русова – 73%) перебувала на земській службі майже

---

<sup>+</sup> А також у Борзнянському, Ніжинському, Кролевецькому, Остерському повітах.

десять років. За станом вони належали до міщан, козаків, селян, дворян та осіб духовного звання. Підручниками школи забезпечувало повітове земство.

Кількість шкіл із бібліотеками по губернії на 1891 р. дорівнювала 337. Більшість з них припадала на школи Чернігівського, Козелецького і Борзенського повітів.

Протягом 1884-1887 рр. кількість учнів зростала на 96 дітей. Хлопчикам надавалися пільги щодо військової служби. Вони мали пільгові свідоцтва. Так, у 1886-1887 навчальному році 154 учня одержали подібні пільги. Похвальні грамоти видані 16 дівчаткам. У 1886 р. земство витратило на кожного учня 7 руб. 52 коп.

За даними на 1888 р., у Чернігівському повіті налічувалося 30 шкіл.

Учбові посібники, книги, грифельні дошки і грифелі, папір, олівці і т.п. речі управа купляла у місцевого торговця Фрідкіна. Засіб придбання учбових посібників і учнівського приладдя був такий: учитель подавав заяву до земської управи, де визначав необхідну кількість різних для його школи предметів. На цій заяві голова управи робив напис-направлення до магазину Фрідкіна, куди вчитель і звертався. Потім хазяїн крамниці заяву з підрахунками повертав управі та одержував за товар гроші. Інколи надходили скарги від вчителів на не якісне учнівське приладдя або учбові посібники. Винуватців було багато, тому комісія з народної освіти запропонувала управі купляти все оптом, зберігати предмети у себе і видавати їх вчителям у разі потреби.

У доповіді управи про народні школи і подальший їхній розвиток черговим земським зборам є такі рядки: “Государству нужны грамотные, развитые граждане и солдаты, хозяину нужны понятливые, грамотные работники, всем нам, как людям, просто, хотелось бы жить среди трезвых, воспитанных людей, а не грубых полудикарей. С этой точки зрения народная школа – наша обязанность, наша выгода, наша единственная надежда на лучшее будущее.” (23). Це були не популістські слова. Земські збори ще в 1874 р. ухвалили рішення про зарплатню вчителям і кошти на учбові посібники. Витрати лягали на плечі управи. Так здійснювалася допомога тим громадам на селі, котрі на свої гроші відкривали школи і брали їх на утримання. Вчителю сплачували 200 руб. на рік.

У 1875 р. у школах, де навчалося понад 60 учнів, введено посаду помічника вчителя. За свою роботу він одержував 150 руб. на рік. Це були великі гроші.

Кількість народних училищ у 1874 р. зросла з 5 до 11, у 1875 р. – до 13. Вчителям із середньою освітою і тим, хто закінчив вчительську семінарію, доплачували 50 руб. до зарплатні. Після цього кількість народних училищ у повіті зросла.

У 1878 р. земські збори асигнували 300 руб. на господарські потреби шкіл. Таку допомогу одержали перш за все селянські громади, котрі відкривали та утримували на власні кошти нові школи. Асигнування на шкільні бібліотеки склало 500 руб.

Такі заходи сприяли збільшенню кількості шкіл у повіті. Якщо у 1875 р. їх було 10, то у 1886 р. – 30 шкіл. Всього за дванадцять років. Тобто, дві школи відкривалися щорічно. Відповідно зросла кількість учнів: у 1875 р. – 786 осіб, у 1886 р. – 1855 дітей. Витрачено грошей: у 1875 р. – 2.912 руб., у 1886 р. – 14.754 руб. 95 коп. Середня сума вартості одного учня у 1875 р. склала 3 руб. 70 коп., у 1886 р. – 7 руб. 95 коп., а вже у 1880 р. – 9 руб. 04 коп. На будівництво Слабинського училища витрачено 150 руб.

Повітове земство спрямовувало свою діяльність не лише на зростання кількості народних шкіл. Земці опікувалися й якістю навчання. Існували правила, згідно з якими не всі учні ставали володарями свідоцтв про завершення навчання у народній школі. Якщо учні не досягали відповідних стандартів, то продовжували навчання. Однак з року в рік вчителі одержували перемогу над дітьми, котрі погано навчалися. Якщо у 1875 р. із 786 учнів повіту лише шість одержали свідоцтва про закінчення школи, то у 1886 р. їх було 176 осіб.

Витрати на шкільне утримання зросли майже у п'ять разів (з 3000 руб до 14700 руб.). Шкільний вік визначився з 9 до 15 років.

Звітуючи перед земськими зборами у 1887 р., повітова управа наголошувала: “Сравнить земскую школу 12 лет назад с теперешней земской, школой невозможно. Прежняя школа носила характер опыта и не имела того серьезного вида учебного заведения, как школа теперешняя; уровень знаний окончивающих теперь и 12 лет назад – вещи несоизмеримые.” (24)

Земство не приховувало, що частина шкіл знаходилася у темних приміщеннях. Такий стан був характерним для малонаселеної сільської місцевості. Багаті села зводили просторі шкільні будинки.

На кінець 1886 р. Чернігівський повіт складався з таких волостей: Салтиково-Дівицька, Седнівська, Халявинська, Козлянська, Слабинська, Пакульська, Довжицька, Горбовська, Антоновицька, Редьківська, Янівська (Іванівська). У кожній волості було відкрито від 2 до 6 народних училищ (шкіл). Це виглядало так:

Салтиково-Дівицька волость – Салтиково-Дівицьке, Ковчинське, Куликівське народні училища; Седнівська волость – Седнівське, Брусилівське народні училища; Халявинська волость – Халявинське, Сиберецьке народні училища; Козлянська волость – Козлянське, Київське народні училища; Слабинська волость – Слабинське, Андріївське, Шестовицьке народні училища; Пакульська волость – Пакульське, Навозьке, Ведильцівське, Кархівське



народні училища; Довжицька волость – Довжицьке, Гучинське, Редьківське народні училища; Антоновицька волость – Пльохівське, Кезівське народні училища; Янівська (Іванівська) волость – Янівське, Красненське, Слободськівське, Лукашівське, Грабівське, Анисівське народні училища.

Земські школи невігідно було відкривати у поселеннях, котрі мали 150 дворів. Не будувалися школи в маленьких селах, бо там майже не було дітей. Виняток становили школи у тих малих селах, котрі розташувалися поблизу сіл, що могли дати учнів для школи (Кези, Павлівка, Лукашівка). Управа дотримувалася тієї думки, що не можна по-казенному ставитися до вчителя, раз і назавжди визначивши розмір його заробітної платні. Оплата вчительської праці повинна залежати від кількості учнів у його школі і наслідків роботи вчителя на користь земства. Вчитель, котрий працював у школі з кількістю учнів понад 60 (це нормальна цифра) отримував надбавку 25-50 руб. Школа, де навчалось 120 дітей, мала двох викладачів. Поруч з ними працювали два помічника. Самотнім вчителям виплачувалась надбавка у розмірі 36 руб. на рік.

Управа враховувала, що в Чернігівському повіті налічувалося 180 поселень. З них великих, де понад 150 дворів – 43, від 50 до 180 дворів – 49, решта – менше 50 дворів. Управа була переконана, що залишати малі села без шкіл не можна. Правда, існують школи із нічліжками, гуртожитками, пересувні школи і т.п. Однак вони не вписувалися у місцеві умови. Тому управа переконала земські збори, що вихід існує один – надавати допомогу церковно-приходським школам. Було ухвалено наступну постанову: Чернігівське повітове земство видає субсидії тим церковно-приходським школам, котрі, на думку управи, їх потребують; видані гроші становлять 100 руб. на рік на утримання вчителя і купівлю навчальних посібників.

Цікава історія деяких народних шкіл. У 1880 р. вдова надвального радника Порохова продала повітовому земству будівлі, що належали їй у селі Авдіївка. Це – будинок, комори і півтори десятини городу. Вдова Порохова хотіла, щоб відкрита тут школа, носила її ім'я. Земство прийняло цей дар, хоча будівлі вимагали значного ремонту. За 130 руб. земство продало будівлі, котрі неможливо було відновити. 80 руб. отримали за оренду городу. І ці гроші були використані як непередбачені прибутки. Отримавши землю вартістю 500 руб. за місцевими цінами і 210 за будівлі, земство до 1887 року не виконало волю вдови Порохової. У серпні 1887 р. до управи завітав повірений у справах дружини померлого надвального радника з проханням виконати її волю. Однак управа без рішення земських зборів була безсила. Вона наполягала: або відкрити в Авдіївці школу або повернути Пороховій її будівлі. Утворення школи в Авдіївці коштуватиме 1000 руб. До того ж, 31 серпня

1886 р. Авдіївська громада селян асигнувала на утримання школи 40 руб. на рік, а також пообіцяла доставити на місце будівельний матеріал.

Земські збори погодилися з повітовою управою. У 1888 р. Авдіївська школа відчинила двері для перших учнів, їх навчали двоє вчителів і двоє помічників.

Халявинська учбова майстерня, перша в губернії, відкрита 15 серпня 1897 р. з ініціативи самих селян і на їх кошти. Мета – навчити дітей ковальському і столярському ремеслам. У майстерні виготовлялися необхідні для селян і народних шкіл вироби за дешевими цінами. До кінця 1897 р. майстерня була добре обладнана, мала повний інвентар і власну садибну землю, подаровану громаді козаків і селян Халявинської волості місцевим землевласником Григорієм Милорадовичем. Будівлі, головне помешкання, в якому розмістилися столярня і квартири майстрів, кузня, сарай для складування матеріалів та інші приміщення були побудовані з лісового матеріалу, “отпущенному упомянутому обществу по Высочайшему повелению из казенного леса.” (25)

Халявинська майстерня перебувала у віданні Мністерства внутрішніх справ. Нагляд за майстернею здійснювала учбова рада у складі місцевого земського начальника, священика, почесного попечителя майстерні, обраного Халявинською громадою, волосного старшини, двох виборних від громади членів. Завідував майстернею місцевий волосний старшина. Для навчання ковальському і столярському ремеслам наймалися досвідчені майстри (по одному для кожного ремесла), православні, які не перебували під судом і слідством.

У майстерню приймалися учні, уродженці Халявинські волості, яким виповнилося 13 років. Перевага надавалася випускникам народного училища. Термін навчання 3 роки. Безкоштовно.

Влітку діти прокидалися о 6 годині ранку, взимку – о восьмій. Робочий день завершувався о сьомій годині вечора влітку і о четвертій дня – взимку. Перерва на обід з 12 до 2 години. Влітку – півгодинні перерви для сніданку. Навчання здійснювалося за принципом – від простих робіт до найскладніших. По завершенні учбової програми учні складали іспити. На руки їм видавалися свідоцтва про отриману професію. Учні із незначними успіхами залишалися ще на рік.

Майстерня знаходилася в Халявині на утриманні волосної громади. На її рахунок надходили гроші від продажу виробів і замовлень, виготовлених руками учнів.

При Чернігівських повітових земських зборах діяла комісія з народної освіти, котра слідкувала за введенням загального навчання. Було складено карту шкільних новобудов.

У 1897 р. громади сіл Гусавка, Гориця, Козли, Ведильці, Миси, Слабин одержали від повітового земства субсидії для будівництва нових шкільних приміщень. За клопотанням повітових земців відкривалися однокласні і двокласні училища у селах Петрушин і Роїще (кінець 80-х рр. XIX ст.). Було складено і затверджено кошторис на влаштування школи імені Маслова в селі Рудня Посудевського. Земські збори затвердили також певну суму грошей для придбання меблів. Однак початковим був капітал таємного радника Івана Маслова. Допомогла й В. С. Посудевська – місцева землевласниця.

У 90-х рр. XIX ст. відбувалися непорозуміння між земством та епархіальним начальством з приводу відкриття земських шкіл у поселеннях, де були церковно-приходські школи. Управа пояснювала це неузгодженістю циркулярів, виданих на той час. Звернулися до міністра народної освіти зробити так, аби “не преграждена была возможность удовлетворить заявления сельских обществ о необходимости открывать в их поселеннях земские школы.” (26)

У 1897 р. повітове земство асигнувало по 100 руб. на утримання Редьківської, Бобровицької і Жуківської церковно-приходських шкіл, а на Жукотську школу грамоти – 120 руб. Перед дітьми цього учбового закладу ставилися ті ж самі вимоги, що й перед учнями земських шкіл. Щорічно відбувалися випускні заходи, на які запрошувалися представники земства, які залишалися у гарному настрої від якості підготовки учнів.

Редьківська і Бобровицька церковно-приходські школи були відкриті в невеликих і не багатих селах. Для них повітове земство визначило відповідні субсидії. Інакше б утримання цих шкіл “могло бы лечь тяжелым бременем на сельские общества, так как отношения сельских обществ к церковно-приходским школам еще и до сих пор не выяснены.” (27)

Отже, незважаючи на протиріччя, управа виділяла гроші на утримання церковно-приходських шкіл, а також втручалася в їх педагогічний процес. Так, земство вважало, що Жуківська церковно-приходська школа працювала незадовільно. Тут навчалось 40 дітей, хоча шкільне приміщення дозволяло прийняти 130 дітей. На думку земців, Жуківська школа працювала по інерції. За приклад жуківським вчителям ставилися земські школи Ковчина, Салтикової Дівиці і Куликівки, які за розміром були такі ж села, що і Жуківка, а в школах навчались по 130 учнів. Управа відмовилася асигнувати Жуківську школу. Оскільки місцева церква вважалася найбагатшою у повіті, то вона мала всі можливості утримувати церковно-приходську школу в Жуківці. Однак земство збільшило асигнування тамтешньої сільської громади – найбагатшої громади у повіті.

Але повернемося до народних шкіл. Класні меблі для них куплялися на кошти управи і сільських громад. На утримання нових шкільних бібліотек виділялося 200 руб., а для існуючих – 168 руб. (дані на кінець 90-х рр. XIX ст.).

Піклувалася управа і про гармонійний розвиток школярів. У 90-х роках XIX ст. почали організовуватися шкільні хори. Було встановлено винагороду кращим хоровим колективам у 10 школах у розмірі 350 руб.

Ліквідація малописьменності здійснювалася так: управа запрошувала вчителя для занять з такими громадянами (мінімальна кількість 10 чол.) і для додаткових уроків з учнями шкіл. Вчителеві сплачували 300 руб. На учбові посібники виділялося 20 руб. Влаштування нових шкіл управа узгоджувала із сільськими громадами, бо ця справа залежала головним чином від їх грошових накопичень.

Окремої розповіді заслуговують шкільні сади. Управа видавала вчителям по 40 руб. на їх влаштування і утримання. Якщо грошей витрачалося більше, вчитель складав кошториси для земських зборів. На такі витрати управа мала у своєму розпорядженні 150 руб.

Олексій Андрійович Жигачов, вчитель Слободківської школи, опікувався шкільним садом багато років. У його звіті для повітової управи знаходимо список рослин, котрі доглядалися у цьому саду і плодами яких користувалися учні. Яблуні і груші великі, вишні, сливи, порічки білі кавказькі, смородина чорна неаполітанська, голландська, російська, порічки червоні версальські, агрус ерфрутський жовтий, малина червона, полуниця вікторія та ананасна, шовковиця – ось далеко неповний перелік фруктових і ягідних рослин, які любовно пестив Олексій Андрійович Жигачов. Всього на обліку знаходилося 13.143 дерев і кущів, вартістю 1455 руб. 21 коп. Сад здавався в оренду, ягоди продавалися.

Садовий реманент складався із таких необхідних предметів, як заступи, сапки, тощо – всього 21 назва.

На городі вирощували капусту, картоплю, цибулю, моркву, буряк на продаж. Ці овочі для себе купляв і Жигачов.

Навесні у шкільній садибі працювали й учні. Вони перекопували землю, розплановували грядки, сіяли насіння яблуні і городніх рослин, саджали живицю смородини, робили пікіровку сіянців шовковиці, яблуні і груші. Учні також досліджували комах, винишувачів плодових дерев.

Жигачов мав свою програму і розклад занять з учнями у шкільному саду. Але на практиці все було складніше. Навесні більшість учнів старшого віку пасла худобу, залишаючи школу, а влітку ніхто майже не приходив у шкільний сад. Відрізнявся лише Іван Пішур, випускник земської школи. Наслідок його роботи – розведення власного саду.

Під впливом Жигачова інші учні, Іван Каптіль, Антон Осипенко, Карп Карпенко, також виростили власні сади. До вчителя зверталися селяни за

порадами, як врятувати дерево або перенести його в інше місце. Просили наділити насінням буряка, капусти, цибулі, редьки.

Він роздавав насіння і саджанці всім учасникам робіт на шкільній садибі. Ними були учні Микола Качура, Никон Качура, Захарій Качура, Гнат Ковбаса, Юхим Радченко, Антон Каптіль, Іван Пішур, Симон Каптіль, Анисим Каптіль, Іван Костенко, Прохор Ярош, Андрій Карпенко, Кулина Осипенко, Хвесья Качура, Георгій Каптіль, Ларіон Пішур, Харитон Чух.

Коли Олексій Андрійович започатковував Слободковський шкільний сад, він вірив, що ця його робота сприятиме розвиткові садівництва і городництва у повіті, а місцеве населення підтримає його. Сад закладено у 1893 році. Хазяїн Слободковського розсадника – повітове земство, Жигачов отримував грошову винагороду і прибуток від врожаю ягід і фруктів.

Пакульська корзинкова школа-майстерня розміщала у власному дерев'яному будинку під солом'яною стріхою Євдокії Остров'янської. Завідувач – Олександр Васильович Подгоронов-Мінаєв. Його помічник – Григорій Петрович Белентьєв.

Безпосередньо майстерня займала чотири кімнати з гарним освітленням, бо в кожній з них було три-чотири вікна. У сараї зберігалися готові вироби. Була і комора. Город на дві десятини належав домовласниці. Попечитель школи-майстерні Федір Дмитрович Белентьєв часто приїздив до Пакуля, де його добре знали як лісника місцевого лісництва і гласного повітових земських зборів. Вчителем служив Федір Степанович Козлов, випускник народного училища. До Пакуля він працював у Сосницькій корзинковій школі-майстерні.

На 1 січня 1912 р. учнями Козлова були 13 осіб. До листопада цього ж року залишилося 11. Один закінчив курс навчання, другий вибув за сімейними обставинами.

Бюджет Пакульської корзинкової школи-майстерні увібрав у себе гроші губернского і повітового земств, відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики та прибутки від продажу виробів.

Майстерня брала участь у Другій Всеросійській кустарній виставці. На це управа асигнувала 100 руб.

На прохання селян Пакуля земські збори ухвалили рішення про перенесення корзинкової школи-майстерні у с. Андріївка. Бо пакульці не хотіли, щоб лоза потряпляла в інші руки. Андріївську школу-майстерню мав очолити Григорій Петрович Белентьєв. Однак це рішення так і залишилося на папері.

Пізніше, у 1914 р., управа переконала земські збори відкрити в Чернігівському повіті майстерні з різних видів ремесел, а також реорганізувати Пакульську корзинкову школу-майстерню. Обставини воєнного часу перешкодили виконати цю роботу. 29 вересня 1915 р. повітові земські збори ухва-

лили кошторис на утримання Пакульської школи-майстерні, який запропо-  
нувала управа на 1916 рік.

У 1911 р. чергові повітові земські збори затвердили фінансовий план  
шкільного будівництва, розрахований на п'ятнадцять років. Згідно цього  
плану, схваленого Міністерством народної освіти, земство мало відкрити  
1913 р. у повіті 12 шкільних комплектів. Управа переговорила з деякими  
сільськими громадами. За підтримкою селянських сходів управа оприлюдни-  
ла свій намір відкрити нові школи у селах Борисоглібовка (1), Дурні (1),  
Клементинівка (1), Золотинка (1), Слобода (2), Павлівка (1). Земські збори  
жовтня 1912 р. збільшили витрати на народну освіту у 1913 р. Також наді-  
слали до галузевого міністерства листа, в якому містилося прохання виділити  
кошти для обладнання шкільних споруд, котрі мають бути у 1913 році. Згідно  
закону від 22 червня 1912 р., при міністерстві народної освіти був створений  
шкільний будівельний фонд. От земці і просили, щоб їм видали позику в  
розстрочку на 40 років.

У 1914 р. земські збори констатували, що заплановане вдалося здійсни-  
ти. Тому управі дозволили збудувати у 1915 р. ще 12 нових шкільних ком-  
плектів. Ковпитське, Глуздівське сільські товариства провели сходи, на яких  
було вирішено просити управу відкрити два шкільних комплекти у Ковпиті і  
один на хут. Глузди. Управа підтримала селян і в свою чергу звернулась до  
земських зборів за дозволом самостійно відкрити також шкільні комплекти у  
селах Зайці (1), Жидиничі (1), Старий Білоус (1), Масани (1), Кашовка (1),  
Полуботки (1), Бігач (2) (тепер це село Менського району). “Здания, как и в  
прошлые годы, – доповідала управа земським зборам, – проектируются упра-  
вой деревянные, обложенные кирпичем. Постройка вышеупомянутых 9 школ,  
рассчитанных на 12 комплектов с квартирами для учащихся (вчителів. – Л.С.),  
потребуют следующих денежных затрат.” (26). Управа детально розписала всі  
наступні витрати, наголосивши, що в касі є значна сума грошей. Управа  
добре усвідомлювала, що без допомоги міністерства народної освіти не  
обійтись. Свої зобов'язання перед ним управа виконала. Проте “ни ссуд, ни  
субсидий на школьное строительство в Черниговском уезде на 1914 год от  
Министерства Народного Просвещения Черниговским земством не получе-  
но.” (29). Тому управа просила земські збори надати їй “полномочие о под-  
держании своего ходатайства перед М-вом на выдачу указанных как ссуд, так  
и субсидий на 1914 год.” (30). Такі повноваження були надані управі 9 ли-  
стопада 1914 р. Тоді ж земські збори ухвалили її намір відкрити нові школи в  
означених селах повіту. Подальші події, пов'язані з Першою світовою вій-  
ною, зруйнували плани повітового земства. 9 лютого 1915 р. управа одержала  
від міністерства народної освіти документ, в якому були такі рядки: “...сок-  
ращение кредитов, последовавшее в связи с наступившими чрезвычайными

обстоятельствами военного времени, лишило Министерство Народного Просвещения возможности отпустить земствам и городским Управлениям пособия и ссуды на содержание училищ, и постройку училищных зданий в тех размерах, в которых они испрашивались сими учреждениями на 1914 год.” (31). А 31 серпня 1915 р. управа вивчала інший документ, надісланий Чернігівським губернатором Миколою Лавриновським “... пособия и ссуды на школьно-строительные надобности очередей 1915 и 1916 гг. не могут быть назначаемы ни в 1915 году, ни в 1916, если не последует изменений обстоятельств в отношении отпуска Министерству Народного Просвещения новых кредитов, о чем управы будут своевременно осведомлены.” (32)

Ці документи змусили управу відмовитись від спорудження нових шкіл. Кількість дітей шкільного віку у повіті зростала. У деяких селах було по 150 учнів, котрі бажали сісти за шкільні парти. Сільські громади зверталися з проханням влаштувати народні училища у найнятих приміщеннях на кошти земства. Управа йшла назустріч цим побажанням, аби діти селян не залишилися без освіти. 29 вересня 1915 р. земські збори підтримали таке рішення управи. У селах Півці та Полуботки мали відкрити нові школи. З відомих причин цього не сталося. От і влаштували тут тимчасові школи у найманих приміщеннях. Штат цих шкільних закладів складався з двох вчителів та охоронників. На їх утримання, обладнання, оплату за найми і т.п. управа асигнувала 1.000 руб. на рік. З них 720 руб. – на зарплатню вчителям.

У селах Ковчин і Виблі були великі школи, де працювали по 4 вчительки. Однак всіх бажаючих вони не змогли прийняти. Управа запропонувала вечірню форму навчання по три години щовечора. На потреби шкіл у Виблях і Ковчині було асигновано 400 руб. на рік. Ця сума грошей складала витрати на утримання вчителів, опалення, освітлення та учбові посібники.

У селах Черниш, Дубичі, Количівка та Анисів працювали школи з однією вчителькою. Тому доручати їм вечірні класи було не можна. Необхідним стало найняти нових вчителів. Призначаючи на їх утримання 1.440 руб. на рік, управа сподівалася, що найняті вчителі залишаться у цих селах назавжди. 2 жовтня 1915 р. земські збори ухвалили і цю пропозицію управи.

Незважаючи на війну, країна намагалася жити за звичайним розкладом. Так було у столиці, так було і в провінції. Наприклад, 8 травня 1915 р. управа отримала повідомлення від правління Московського міського народного університету ім. А. Л. Шанявського про відкриття при цьому вузі короткострокових курсів з позашкільної освіти та виховання. Керівництво університету пропонувало земству відрядити на курси зацікавлених осіб. Управа протягом багатьох десятиріч робила все, аби вчителі мали змогу підвищувати свою кваліфікацію. От і цього разу вона ладна була асигнувати 600 руб. Однак земські збори ухвалили інше рішення: “... принимая во внимание что

настоящие тревожные обстоятельства могут не прекратиться и в июне будущего года, комиссия полагает, что от предлагаемой в докладе ассигновки 500 рублей следует в настоящее время воздержаться.” (33)

З кожним місяцем погіршувався економічний стан населення повіту, у тому числі й вчителів. Інфляція, дорожнеча, відсутність грошей змусили вчителів земських початкових училищ надіслати листа на адресу управи. Буяв золотавим листям вересень 1915 року. Вчителі писали, що не мають можливості купляти книги і журнали, в яких розкрито нові методи викладання шкільних предметів. Вони настільки бідні, що не в змозі найняти підводу, щоб у Чернігові відвідати громадську бібліотеку. Відсутня можливість зустрічатися з колегами для обміну педагогічним досвідом. До того ж, існувало відчуждене ставлення селян до вчительства. На думку авторів листа, “главная причина, наблюдающегося индифферентного отношения к школе кроется не столько в психологии крестьянства, сколько в недостатках этого строя, в мертвой школьной учебе, не дающей осязательных результатов.” (34)

Вчителі вимагали підвищення заробітної платні за рахунок міністерства народної освіти і повітового земства, “так как при современной дороговизне получаемое нами содержание не может удовлетворить самым насущным потребностям.” (35). Просили також організувати вчительські наради, на яких можна запозичити досвід у справі внутрішнього устрою сільської школи.

Управа оголосила прошеніє вчителів Чернігівського повіту на земських зборах 29 вересня 1915 р. А 2 жовтня 1915 р. прохачі отримали негативну відповідь. Міністерство народної освіти вже два роки не надсилало земству грошей для здійснення загальної освіти. Тому щось просити у нього немає сенсу. Доплачувати вчителям за рахунок земства також неможливо. Якщо підвищити утримання на 5 руб., необхідні 9 тис. руб. Такі гроші відсутні у касі земства. Можна знайти гроші лише на купівлю нових книжок і журналів для шкільних бібліотек. Щодо організації вчительських нарад, то це, дійсно, в компетенції управи. Як і догляд за шкільними будівлями.

За два роки війни їхній стан значно погіршився. Склалося так, що “уход за всеми зданиями возлагается на учительниц, в распоряжении которых имеются сторожки. В виду того, однако, что отпускаемые средства на школьных сторожей настолько малы, что годовых служащих держат невозможно, учительницы и учителя рассчитывают их при окончании школьных занятий, а сами же уезжают, оставляя земские здания без призора, на произвол судьбы” (36). Так доповідала управа земським зборам у жовтні 1915 року і просила затвердити наглядача за будівлями земських шкіл у повіті, якому сплачувати 600 руб. на рік. Управа також вважала, що наглядачеві необхідні ще 300 руб. прогонних з урахуванням 10 коп. за версту.



Кошторисна комісія рекомендувала земським зборам внести до кошторису ці гроші для оплати праці наглядача шкільних будівель.

До жовтневого заколоту 1917 р. залишалось два роки. Але земці не могли його передбачити і працювали з вірою у переможний кінець війни. Тому й опікувалися долями окремих вчителів, котрі багато років служили повітовому земству. Так, у земській школі с. Виблі працювала Юлія Миколаївна Богдановська. Вона обійняла цю посаду 1 грудня 1893 р. Двадцять п'ять років життя віддала вчителька селянським дітям. Від повітового земства Ю. М. Богдановська отримувала грошову допомогу до самого кінця. Понад двадцять років разом із чоловіком, теж вчителем, працювала у Ковчинському початковому земському училищі Тетяна Леонтіївна Данилевич. Вона також перебувала під опікою управи, Ольга Миколаївна Полуянова віддала земському училищу у с. Красному тридцять два роки без перерви. Потому вона мешкала у готелі Єлецького монастиря в Чернігові, одержуючи від земства пенсію у розмірі 360 руб. на рік. Шкільний стаж Миколи Гнатовича Ходоровського склав тридцять сім років. Він працював вчителем у селах Виблі і Пльохів. У 1914 р. М. Г. Ходоровському було 64 роки. Повітове земство матеріально підтримувало старого вчителя.

У Куликівському народному училищі працювали вчителями А. А. Гарньє та У. І. Гарньє, І. В. Войцехівська і Л. І. Парфьонова – вчительки Андріївської школи. Кожна з них навчала грамоті понад 60 дітей. Управа не забувала і про них. Подальша доля цих людей невідома.





*Подружжя Аніценків:*

*Яків Михайлович – завідувач земської школи,*

*Матрона Марківна – земська вчителька,*

*с. Андріївка, фото 1916 р.*

*(з сімейного архіву Миненок Т.Я., м. Київ)*

## ДВОРЯНСЬКІ ГНІЗДА

У дореволюційних чернігівських джерелах знаходимо сузір'я імен, за якими кілька славних століть нашої історії. Це – Голіцини, Долгорукі, Бірони, Петрункевичі, Ліндфорси, Мусіни-Пушкіни, Галагани, Лизогуби, Величківські, Судієнки, Тарновські.

Кожна з цих родин залишила про себе пам'ять як про видатних дипломатів, земських діячів, письменників, колекціонерів, засновників навчальних закладів. Прикро, що на безкінечних шляхах до світлого майбутнього ми не лише забули про них, намагаючись виставити князів Голіциних, Долгоруких чи інших у кривому дзеркалі, а й зруйнували споруджені ними палаци, храми, навчальні заклади, зібрані протягом століть картинні галереї, бібліотеки, сімейні архіви. За всім цим – талант багатьох невідомих архітекторів, садівників, художників, архіваріусів. У родинних маєтках і садибах збиралися українські та російські інтелігенти, котрі працювали на благо України.

На північно-західній околиці Чернігова у першій половині XVIII ст. виникли села Коти і Масани. Тепер вони у межах міста – із сучасними багатоповерховими будівлями. Всі ці новобудови виростають на землях колишніх власників з роду Полуботків, Лашкевичів, Дуфново, Величківських. Останньому з Величковських – Петру Івановичу – належали також маєтності у селах Жеведь, Клочків, Кувечичі. Літературні джерела засвідчують, що П. І. Величковський не втратив жодного з них до 1917 р.

Так хто ж він – Петро Іванович Величковський? У “Родословной книге Черниговского дворянства” графа Г. А. Милорадовича знаходимо відомості про Івана Прокоповича Величковського, надворного радника, козелецького повітового лікаря та його дружину Надію Петрівну Бугайову. У них було восьмеро дітей. Як і батько, Петро Іванович Величковський служив земським лікарем. Мав титул колезького радника. За дружину мав дівчицю із сім'ї відомого поміщика і земського діяча Євгена Івановича Малявка. Не виключено, що батько і син Величковські вели свій родовід від Івана Величковського, маловідомого українського письменника XVIII ст., уродженця Чернігівщини, священика і соратника Лазаря Барановича. У Чернігові Іван Величковський одружився, дочекався двох синів і тут видав свої поетичні твори, які дійшли до нас окремою збіркою лише у 1972 р.

До речі, П. І. Величковський – батько Ольги, дружини письменника Анатолія Свидницького. Так що це була дворянська родина із цікавим корінням. Але час і люди безжалісно знищили надбаня Величковських. У Масанах зникла церква, споруджена 1746 р., яка згодом увійшла до реєстру старовинних пам'яток, складеного для потреб XIV археологічного з'їзду у Чернігові.

Не зберігся у Масанах жоден із маєтків, що належали колись відомим поміщицько-князівським родинам і, зокрема, Іванові Миколайовичу Дурново – голові Комітету міністрів Росії. Те ж саме і в Котах.

Особливо він любив свій маєток у Жукотках. Встиг зробити для нього і багато корисного. Головна вулиця села не відрізнялася від міської. З правого її боку була розташована садиба з чудовою алеєю, що вела до панського двору. Тут розміщався притулок для дворян Чернігівської губернії. Взагалі-то у XVII ст. Жукотки належали Чернігівському міському уряду за Магдебурзьким правом. Згодом – Полуботкам, Милорадовичам, Лашкевичам і Дурново. У 1900 р. Іван Миколайович продав маєток селянському банку. До 1911 р. маєтності Дурново у Жукотках перетворилися на хуторні ділянки і перейшли до рук селян. Цього ж року він продав тому ж селянському банку землі у Мисах, якими володів з 1877 р. Були у Дурново землі в с. Редьківка. Їх також купив селянський банк. Частина з них знаходилася під водами Дніпра. Банк купив у нього й хутір Паперні. У вересні 1911 р. і в січні 1912 р. редьківські землі Дурново селянський банк продав третьому Редьківському селянському товариству і Гуньківському 41 власника товариству, у якого селянин Григорій Павлович Степаненко придбав майже 10 га землі. Таким чином, селянський поземельний банк скупив землі у Дурново і розпродав їх селянам.

Значним землевласником, якому належали маєтності у селах Виблі, Бакланова і Вершинова Муравейка, Горбове, Куликівка і Піски, був Іван Васильович Неговський. Землю у нього орендували Молчановський і Карпенко. Син поміщика Йосип Неговський ніс офіцерську службу і вимагав значних витрат на амуніцію. Дочка, Єлизавета Неговська, випускниця інституту шляхетних дівичь, протягом двох років знаходилася на утриманні батька, поки не знайшла місце домашньої вчительки.

Після смерті І. В. Неговського опікуном маєтку призначили Миколу Івановича Огієвського-Охоцького, який мешкав у Чернігові у власному будинку по вулиці Єлецькій. Коли ж почали зростати борги за несплату податків, опікунство перейняв Дебогорій-Мокрієвич, можливо, родич відомого народника Володимира Дебогорія-Мокрієвича. Однак боржником залишався М. І. Огієвський-Охоцький. Він звертався до земських зборів скасувати пеню, яку він мав сплатити. Ревізійна комісія відмовила, бо податки Неговськими не сплачувалися понад дванадцять років. Можна припустити, що маєтності продані за борги. У всякому разі відомо, що в 1911 р. земля в Баклановій Муравейці була замежована за вдовою титулярного радника Анастасією Савченко-Бельською. З цієї родини походить відомий у Європі і зовсім не знаний у нас художник Олександр Васильович Савченко-Бельський. Його другою батьківщиною стала Франція. Тут він і помер. Народився же в Олишівці.

Потім земля перейшла до селян Івана Шудрі та Олександра Мельника. Від їхніх володінь відрізали понад три кілометри землі для будівництва залізниці у Крутах.

Інші маєтності Неговських придбали козаки Володимир Гаврилович та Ілля Іванович Кобці, Семен Пирогоїд. У тому ж 1911 р. вони продали їх Миколі Шульзі та Мелакію Боярченкові.

З 1865 р. маєтності в с. Зайці належали Василеві і Миколі Доброговським. 1 лютого 1873 р. частину їхніх земель придбала Ганна Доброговська. У червні 1906 р. вона змушена була продати частину маєтку Михайлові Миколайовичу Доброговському, а той у свою чергу невелику ділянку землі дав на відкуп селянинові Семену Кірюші. Сталося це у січні 1912 р. Так, що Ганна Доброговська залишилася з невеликою кількістю землі. Отже, Доброговські володіли маєтком у с. Зайці упродовж 1865-1912 рр.

У Пісках землевласницею була дружина протиєрея Любов Степанівна Соколова. Володіла вона також городами і в Подгорному. Частину городів у Пісках вона продала Миرونу Кормі, Миرونу Мальцо, Пилипу Сердюку.

Володимир Миколайович Митаревський – землевласник у селі Гориця (тепер воно у складі Менського району). Цікаво, що тут Семен і Григорій Любенки та Андрій Анисенко утворили 2-е Горицівське 3-х домовласницьке товариство, яке у 1901 р. придбало землі із володіння В. М. Митаревського. Спільно з ним господарем маєтку був і його брат Олексій Миколайович. Син останнього, Олександр Олександрович Митаревський, добре знай поміщик села Боромики.

У с. Юр'івка один з маєтків належав Олександрі Овсіївні Огієвській-Охоцькій. Вона придбала його у липні 1888 р. Землі були садибні і пахатні. У силу обставин понад три га землі володарка маєтку продала селянинові Іванові Міщенкові у листопаді 1888 р. А у жовтні 1895 р. володарем двох га землі став також селянин Данило Приступа, У 1912 р. управа залишила за О. О. Огієвською-Охоцькою всього 230 сажень (лише 500 м.) пашні.

Другий маєток у Юр'івці належав поручикові Костянтину Петровичу Тарновському. За борги проданий у жовтні 1885 р. невідомо кому.

22 лютого 1900 р. Півцівське товариство 3-х домовласників у складі Григорія Трухана, Агафії Жевткової та Леонтія Петренка купили майже дванадцять га землі з маєтку Варвари Іванівни Каменецької. У цьому їм допоміг селянський поземельний банк. Григорій Миколайович Трухан та Агафія Василівна Жевткова – селяни с. Півці, Леонтій Артемович Петренко – селянин с. Коти незабаром повністю придбали маєток В. І. Каменецької.

Цікава історія садиби в с. Янівка (тепер Іванівка). У січні 1887 р. її купив Яків Лукич Андросенко у майора Олександра Петровича Федченка. Садибна земля знаходилася у полі приблизно на відстані понад два кілометри від

Іванівки поблизу шосейної дороги. 2 березня 1900 р. Андросенко продав землю Домнікії Ребенок і родині Петрушинців. Йому залишилася земельна ділянка, що утворилася від замежованої землі Марії Дмитрівни Тризни. Тут колись був заїжджий двір. У 1912 р. пашня за межовими документами дачі (так тоді називалися мастки і садиби) с. Іванівка перейшли від Марії Дмитрівни Тризни до Дмитра Романовича Тризни – колишнього голови повітового земства у 1892-1910 рр. Початковим володарем мастку був його батько Роман Дмитрович Тризна – колишній голова повітового земства у 1874-1875 рр.

У с. Виблі господар мастку Андрій Іванович Рашевський передав садибні землі дружині Ганні Олександрівні (дівооче прізвище Лизогуб). 30 листопада 1890 р. п'ять га цієї землі у неї купили селяни Лаврентій Кирилович Ревко, Влас Дуброва і Василь Волошин. У селі Роїщенська Слобода Андрій Рашевський продав свою землю селянинові Ребенку.

Микола Миколайович Беляєв володів мастностями в с. Жовинка і Масани. Спочатку на цих землях господарювала контора Чернігово-Київської поштової дороги. Пізніше їх купив добродій на ім'я Де-Морен і за кілька років продав їх Миколі Беляєву, а той у 1909 р. – селянинові Івану Миرونвичу Штупун-Черевку. Земельні володіння М. М. Беляєва становили понад десять га. По два-три га землі у нього купили також селяни Андрій Загривний і Костянтин Коломієць.

Ще один Беляєв, Микола Іванович, у жовтні 1888 р. продав за борги свій маєток у Халявині. Можна припустити, що обидва Беляєви – родичі, ймовірно за все, батько і син.

Шестовицький поміщик Микола Якович Троцький продав значну кількість землі Валентині Іванівні Ермоленко. У цьому ж селі козаки Юхим та Опанас Чипаки, Павло, Петро, Сергій і Григорій Чипаки, купчихи Ханна, Тулія і Розалія Мачеретови та селянин Венедикт Сиводід володіли сіножатами понад десять га. Співвласником цих земель був почесний громадянин Олександр Петрович Цвет. Його доля сіножатеї перейшла до селянського поземного банку, за сприянням якого у 1898 р. утворено Шестовицьке 71 домовласника товариство. У Марії Андріївни, Миколи Феофановича Тарасенків громадіви купили понад два га землі.

Седнівська поміщиця Марія Стефанівна Мацко мала садибу поблизу земської лікарні (через дорогу). На 475 кв. саженях землі розмістилися житловий будинок під залізним дахом, комора 30 кв. м, сарай розміром 167 кв.м. Все це за бажанням М. С. Мацко купила управа для потреб Седнівської медичної дільниці.

У с. Козероги значними землевласниками і господарями мастку була родина Гортинських – Олександр Олександрович, Олександра Петрівна,

Олександр Степанович – родичі В. У. Коцюбинської, дружини письменника М. М. Коцюбинського. Окрім Гортинських козерозькі маєтності належали Ользі Олександрівні Марцишевській, Варварі Миколаївні Карповській, Михайлові Івановичу Красовському, Анастасії Петрівні Малявко, Іванові Івановичу Красовському – всього десять га сіножатей. Майже двадцять га становили володіння Гортинських. У 1912 р. за дорученням цієї родини землі перешли до селян Федота Голуба, Івана Приза, Захарія Авдейчика, Пилипа Воська.

Євген Михайлович Посудевський, дворянин, син дійсного статського радника і предводителя повітового дворянства 1878-1890 рр. Михайла Івановича Посудевського, мав гарний маєток у Пльохові. 10 лютого 1914 р. він запропонував управі 64 м. землі для зведення тут ветеринарної земської лікарні. Виділив також сто соснових колод. Євген Посудевський хотів, щоб будівництво розпочалося навесні 1914 р. Однак управа погодилася влаштувати у 1915 р. не лікарню, а ветеринарний фельдшерський пункт. Бо кошторис повітового земства на 1914 р. був складений з перевищенням на три відсотки. Пльохівський поміщик не заперечував і уклав з управою угоду на передачу у її власність 640 м. землі і ста колод.

Родина поміщиків Ясновських мала садибу у Баклановій Муравейці. Тут був гарний сад і привабливий будинок, котрий управа вирішила придбати для шкільного приміщення. Залишився його опис: “Здание выстроено на кирпичном фундаменте 3 1/2 вершк. бруса и обложенного кирпичем толщиной 3 вершка; по обкладке сделана штукатурка. Здание имеет два этажа, причем верхний этаж – мезонин имеет выход по лестнице, расположенной внутри коридора, как это указано на чертеже. Отопляется здание голландскими печами, и на мезонине устроена одна уртермарковская печь. Кроме этого, устроена из мезонина дверь на балкон, к зданию сделана пристройка 2,30x5,15 саж., в коей находятся кухня и кладовые, а также помещение из которого идет ход на чердак и в каменный погреб. Внутри же здание оштукатурено и оклеено обоями. При переходе из гостиной в зал, где будут расположены классы, в здании имеется арка и разные колонны столярной работы из кленового дерева. Арку эту располагается переставить в класс, где будет вынута стенка. Означенное здание по оценке следует считать не менее 8000 рублей.” (37)

У будинку поміщиків Ясновських мали розміститися два великих класи по п'ятдесят учнів. На нижньому поверсі – кухня і кімната для вчительських нарад. У мезонині – дві квартири для вчительського персоналу по дві кімнати кожна, з коридором між ними. Для послуг всіх мешканців цього будинку – садибна криниця з цілющою водою.

8 листопада 1914 р. чергова сесія повітових земських зборів дала управі повноваження купити садибу Ясновських для школи.

Почесний громадянин Олексій Петрович Острицький спільно із Москальцовим і Смолянським володів понад 70 га землі у Борках. Цікаво, що ця трійця придбала Борківську садибу у Миколи Михайловича Подольського, статського радника, голови повітового предводителя дворянства у 1863-1869 роках. А йому продала садибні землі Ольга Василівна Калиновська.

У листопаді 1914 р. О. П. Острицький частину своїх земель за сприяння селянського поземельного банку продав різним селянським громадам. Відомою у повіті була династія землевласників Пекурів з містечка Седнів. Флегонт Іванович Пекур – статський радник, Марія та Ілля Пекури – співласники седнівського господаря. Від Флегонта Пекура землі перейшли до Августи Георгіївни Малигіної. У Седневі добре знали було заможне товариство козаків.

Садиба у Шестовиці спочатку належала протоієрею Петру Миколайовичу Огієвському-Охоцькому. Потім перейшла до його сина Якова Петровича. Згодом її придбав Іван Михайлович Красовський. Ймовірно, син полкового осавула Чернігівського Михайла Красовського, якому універсалом гетьмана Скоропадського від 19 січня 1711 р. подаровані села Роїще і Скоринець.

Значними маєтностями володіли нащадки Чернігівського полковника, наказного гетьмана України Павла Полуботка. Ще у 1714-1732 рр. до них перейшли землі від селян і козаків сіл Петрушин, Юр'ївка, Количівка, Жукотки, Козли, Халявин, Півці, Пльохів, Бобровиця Чернігівського повіту. Під Черніговом – на р. Стрижень. З 1780 до 1783 р. діяв орендний контракт на село Жукотки, складений між Анастасією Степанівною Полуботок і останнім Чернігівським полковником (бригадиром) Петром Милорадовичем.

30 січня 1870 р. чернігівським губернатором став Олексій Олександрович Панчулідзев. Через певний час він придбав маєток у Халявині. Чернігівська губернія перебувала тоді у кризовому стані. Маєтки продавалися заможним селянам за борги. Так було з господарствами Дурново, Бакуринських, Долгоруких та ін. Саме про це губернатор Панчулідзев писав міністру внутрішніх справ. Турбувало його і те, що земля перетворювалася на засіб спекуляції.

Ми не знаємо, яким був стан у Халявинському маєтку Панчулідзева. Гадаємо, там все було гаразд. Адже, залишивши 19 грудня 1875 р. посаду губернатора, він залишався халявинським поміщиком ще два роки. Його обрали гласним повітових земських зборів. Маєток проданий з торгів 1877 р. Причина полягала в тому, мабуть, що колишній господар Чернігівської губернії був державною людиною.



Маєтки у селах Друцьке і Ладинка належали Василеві Єгоровичу Варзару – дворянину, голові Чернігівського повітового земства 1886-1892 рр. Він позбувся своїх володінь у 1882 р. Маєтки продано різним особам. Причина того, що сталося, невідома.

Протягом 1865-1870 рр. маєток в Антоновичах належав Дмитрові Семеновичу Тупиці. До середини 80-х рр. XIX ст. його землі розійшлися по різних людях.

Господарі маєтку у Пльохові дворяни Стегайло зберігали його протягом багатьох років. Батько Олександр Федорович Стегайло передав своє вміння дітям Андрію, Олексію, Лідії, Антонині і Ганні.

А от інший маєток у цьому ж селі (урвище “Пасіка”), який належав дружині колезького регістратора Мотроні Андріївні Кролевець, проданий у лютому 1907 р. на користь селянки Марії Федорівни Мехед.

Повітовий предводитель дворянства у 1863-1869 рр., статський радник Микола Михайлович Подольський продав свій маєток у с. Антоновичі 1877 р. Він мав власний будинок із садибою в Чернігові. Був тестем художника Івана Рашевського.

Єлизавета Миронівна Добровольська, дружина дворянина, втратила свої маєтки в селах Олишівка і Серединка у жовтні 1885 р. Продані з торгів іншим особам. Причина невідома.

У жовтні 1888 р. продано за борги маєток в Олишівці, котрий належав Данилові Івановичу Лавриненкові-Мищенкові.

Відомі випадки, коли маєтки спочатку віддавалися під заставу, а потім їх виставляли на торгах. Так сталося з маєтком Янкеля Лейбовича Рудинова, сина купця. Заставними документами володіла вдова колезького асесора Марія Михайлівна Лапинська. У травні 1883 р. маєток Рудинова було продано.

Така ж доля спіткала маєтності Володимира Миколайовича Калиновського (с. Смолин), турецько-підданого Панайота Костянтинівича Панайотова (с. Іванівка). Варвари Миколаївни Карповської (с. Козероги), Михайла Петровича Бивалькевича (син священника, с. Рижики), Митрофана Дмитровича Маркевича (с. Топчіївка), Юлії Олександрівни Романович-Словатинської (с. Анисів і Піски), Аделаїди Карлівни Шпаківської (с. Роїщенська Слобода).

Родовий маєток у Новому Білоусі належав Миколі Григоровичу Красовському, який народився тут 1821 р. Під час проведення селянської реформи 1861 р. він обіймав посаду мирового посередника. Із введенням земських установ – член Чернігівської повітової управи і нарешті – голова межової комісії, залишаючись на цій посаді до завершення межування землі у Чернігівському повіті. Помер 20 березня 1898 р. у Чернігові.

Село Рогоща – масток Комаровських. За місцевими переказами XIX ст. ним колись володів преосвящений Іраклій Комаровський. Суворий владика, але до ченців ставився з ніжністю і заселив ними Рогощу. Іраклій Комаровський наказав ченцям вирити глибокі урвища, насипати високі кургани. В пам'ять про сім мудреців вони вирили сім ставків. Сліди від них залишалися в садибі Петра Миколайовича Комаровського і в 1906 р. Преосвященний тривалий час проживав у Рогощі, коли залишився без кафедри. Такі ж пам'ятники про Іраклія Комаровського можна було знайти і в сусідній Юр'івці. Першим у родословній дворян Комаровських йшов Василь Іванович Комаровський – син або брат Іраклія, в миру Іоанна Комаровського.

Село Андріївка отримала назву від імені його власника Андрія Стаховича. До того – Роздоричі і Роздарі. На північний захід від Андріївки є урочище Рубіж. Тут колись проходила демаркаційна лінія, яка розділяла володіння України від Польщі. Упродовж цієї лінії до Деревина, де знаходився польський форпост, було розставлено прикордонну охорону, яка наводила жах на мешканців Андріївки – вихідців із Пінська. Тому і називалися Пінчуками.

Місцевим краєзнавцям є що дослідити в майбутньому, адже в історії цих маєтків – становлення і занепад поміщицьких господарств, пов'язані з культурою землеробства, економічними прорахунками, знанням кон'юктури ринку.

До того ж, поміщицькі садиби в Чернігівському повіті, як і по всій губернії, були витворами садово-паркового та архітектурного мистецтва. Недарма ж у Петербурзі видавався з 1913 року часопис “Столиця и усадьба.” Він мав підзаголовок “Журнал красивой жизни”. Його завдання – допомогти вести господарство, зводити будинки, оригінальні в архітектурному плані, за останніми відкриттями науки створювати сади і парки.

Багаті поміщики замовляли іконостаси відомим художникам Академії мистецтв у Петербурзі. Ці іконостаси прикрашали домашні церкви, були гордістю багатьох поколінь. У таких садибах зберігалися речі, що склали славу не лише сімейного клану, а й вітчизняної історії.

Наприклад, у седнівському маєтку Лизогубів у першій половині XIX ст. працювали визначні майстри золотарської справи С. Полуян та А. Кохан, котрі оздоблювали місцеві церкви. Перебуваючи у Лизогубівському маєтку, Тарас Шевченко зробив малюнки “В Седневе”, “Коло Седнева”, “Чумаки серед могил”. Лизогуби створили гарні умови для творчої роботи Шевченка. У седнівському маєтку він написав поему “Відьма”, передмову до другого видання “Кобзаря”, переписав до окремого зошита збірку поезій “Три літа”.

Із Седневим пов'язана творчість відомого українського та російського художника Лева Миколайовича Жемчужникова, автора серії чудових малюнків і спогадів про це старовинне містечко.

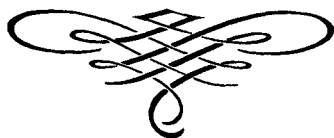
Лизогуби привітно зустрічали письменників О. С. Афанасьєва-Чужбинського та Б. Д. Грінченка, котрі приїздили до Седнева, щоб записати українські народні пісні.

Седнівський парк, заснований наприкінці XVII ст. на базі діброви, алеї вікових каштанів, сьогодні є пам'яткою садово-паркового мистецтва.

В Андріївському маєтку жив і працював історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор Олександр Іванович Рігельман. Сенсом його життя стала наукова праця "Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі", яку вчений завершив саме в Андріїці. І в наш час історична монографія має велике значення.

Інші поміщики і видатні земські діячі Василь Михайлович Хижняков, Іван Григорович Рашевський, Іван Якович Дунін-Борковський, Олександр Амфіанович Тищинський, Аркадій Олександрович Рігельман, Іван Ілліч Петрункевич та інші залишили нам у спадок свої спогади, твори образотворчого мистецтва і художньої літератури, учбові заклади, бібліотеки, історико-статистичні та етнографічні дослідження, плекаючи надії, що у спадкоємців не буде короткою пам'ять. Все, що ними написано, й сьогодні є одним з головних джерел вивчення минувшини Чернігівського району.

Поміщицькі маєтки і садиби дають уявлення про знищену національну еліту, без якої сьогодні важко сподіватись на духовне відродження країни.



## ПОРТРЕТНА ГАЛЕРЕЯ

Відомий земський діяч Чернігівщини і дореволюційної Росії Іван Ілліч Петрункевич у книзі “Из записок общественного деятеля” (Прага, 1934) писав: “Земские реформы стояли в ряду великих реформ – крестьянской и судебной – и, несмотря на все свои недостатки, сыграла в русской жизни огромную роль культурную, политическую и хозяйственную.” (С.10)

А здійснювали їх люди – предводителі повітового дворянства і голови Чернігівського повітового земства. Всі вони – частка нашої суперечливої історії. На жаль, від декого збереглися лише імена та дати перебування на посадах. Ми ж розповімо про найяскравіших діячів Чернігівського повітового земства.

**РІГЕЛЬМАН Аркадій Олександрович.** Син Олександра Івановича Рігельмана (1720-1789), виходця з німецької дворянської родини, уродженця Петербурга, випускника тамтешнього привілейованого шляхетного корпусу. Служив на запорізьких землях. Захопився побутом, звичаями, усними переказами козаків. Учасник двох російсько-турецьких воєн XVIII ст. Повернувся в Україну. Сім останніх років (1782-1789) генерал-майор, відставний інженер Рігельман разом із сім'єю провів у с. Андріївка – мастку дружини з роду Лизогубів. Це був період, коли він доопрацьовував рукопис “Літописної оповіді про Малу Росію”. Захоплення батька українською історією перейшло до сина, Аркадія, титулярного радника, предводителя повітового дворянства 1845-1818 рр.. На сторінках “Черниговских губернских ведомостей” у 1852 р. опубліковано дві статті Аркадія Рігельмана. Одна за назвою “О скрытом кургане в Чернигове”, друга – “Гиршфельд, как составитель планов для основания английских садов” про розведення садів у Полтавській і Чернігівській губерніях за часи Розумовського, Румянцева і Потьомкіна.

**ЛАШКЕВИЧ Микола Іванович.** Походив з українсько-білоруського роду, документально відомого з 2-ї пол. XVI ст. Фамільний масток Лашкевичів був у Браховлі Новомиргородського повіту Чернігівської губернії. Його батько Іван Степанович Лашкевич, офіцер, дипломат (ніс службу в Австрії та Німеччині), був одружений з Анастасією Петрівною Милорадович – донькою Петра Степановича Милорадовича, останнього Чернігівського полковника, і Софії Семенівни Полуботок (правнучка гетьмана Павла Полуботка). Іван та Анастасія Лашкевичі мали трьох синів і трьох дочок. Діти виховувалися у звичайній атмосфері великого українського панства 1-ї пол. XIX ст. Анастасії Милорадович-Лашкевич належали у Чернігівському повіті села Жукотки, Редьківка, Папірня.

Микола Іванович Лашкевич та його брат Іван Іванович – старші сини. Закінчили курс Московського університету й служили деякий час у Полтаві, в канцелярії Малоросійського генерал-губернатора Миколи Григоровича Репніна, а потім продовжили службу в Чернігові, де Микола Іванович був суддею повітового суду і куратором богоугодних установ, а в 1833-1835 рр. – повітовим предводителем дворянства. Рано помер. Один із сучасників так сказав про М. І. Лашкевича: “Весь род его как по мужской, так и по женской линии был родом истых малорусских земцев разных эпох и поколений.” (Укр. історик. – 1974. – №4. – С.57).

**ДУРНОВО Іван Миколайович.** Народився 1830 р. в Чернігівській губернії у дворянській родині. Його батько, як розповідає І. І. Петрункевич, “был управляющим одного из богатейших помещиков Черниговской губернии, Неплюева, сына или внука бывшего устроителя Оренбургского края... Управляя делами богача, Дурново-отец имел собственное имение в селе Жукотке Черниговской губернии, где был устроен сахарный завод. Там старик и жил на покое. Его состояние все же не было достаточно велико, чтобы поддерживать широкую жизнь не только старшего сына, Черниговского уездного предводителя, но и другого сына, офицера пехотного полка, очень скромного молодого человека, которого я встречал в Чернигове, будучи еще в последнем классе Черниговской гимназии. Дурново-отец был человеком довольно крутого нрава и я хорошо помню, что в 1861 году, очень скоро после объявления Манифеста 19 февраля, у него в имении произошел крестьянский бунт, были вызваны для усмирения войска, выезжал губернатор князь Голицын, и много крестьян было подвергнуто жестокому телесному наказанию. Убитых однако не было. Это Жукотское возмущение было долго предметом разговоров в Чернигове. Скоро после этого старик Дурново умер и состояние перешло в руки И. Н. Дурново.” (38). До цих слів Петрункевича необхідно додати, що після маніфесту 19 лютого 1861 р. про скасування кріпосного права Микола Дурново – перший мировий посередник у Чернігівському повіті і предводитель губернського дворянства з 1 червня 1863 р. до 16 жовтня 1870 р.

Іван Миколайович Дурново закінчив артилерійське училище. Після служби в армії відставний підпоручик повернувся в родинний маєток с. Жукотки. У 1860 р. його обрали предводителем повітового дворянства. На цій посаді перебував до 1863 р. До 1865 р. – предводитель дворянства Чернігівської губернії. Віддано служив цареві і Росії. Це помітили в Петербурзі, і в 1871 р. Іван Миколайович одержав призначення на посаду Катеринославського губернатора.

На початку 80-х рр. XIX ст. Дурново – товариш (заступник) міністра внутрішніх справ Росії. Саме тоді з ним “познайомилися” народники, що зна-

ходили притулок у Седневі. Був час, коли Іван Миколайович служив головним керуючим Власної його імператорської Величності канцелярії і членом державної ради.

По смерті графа Д. А. Толстого Дурново 6 травня 1889 р. був призначений міністром внутрішніх справ. На цій посаді перебував до 1895 року. За час його керівництва міністерством внутрішніх справ прийнято ряд важливих законодавчих актів. Це – положення про земських начальників, закони про селянські переселення, про новий засіб оцінки нерухомих маєтків для стягнення земських збирань тощо. Зрозуміло, названі документи відіграли певну роль у соціально-економічному житті Чернігівської губернії.

У 1895-1903 рр. Іван Миколайович Дурново – голова Комітету міністрів. У вже цитованій книзі Петрункевича знаходимо з цього приводу рядки із спогадів визначного державного діяча С. Ю. Вітте: “Будучи міністром внутрішніх дел, Дурново займався перлюстрацией писем членов императорской фамилии и даже вдовствующей императрицы Марии Федоровны, которая узнала об этом и пожаловалась императору Николаю II, требуя отставки слишком любопытного министра. Ему пришлось уйти и променять положение всесильного министра внутренних дел на ничтожное кресло председателя комитета министров. Гр. Витте уверяет, что все министры внутренних дел занимались такой перлюстрацией.” (38)

Можна уявити собі, що відбувалося в Чернігові, коли надійшла звістка про наміри людини такого рангу відвідати стародавнє місто. Проте візит відбувся скромно, без галасу. Про це засвідчує інформація на сторінках “Черниговских епархиальных известий” за 1898 р.: “17 октября прибыл в Чернигов Г. Председатель Комитета Министров, Действительный Тайный Советник И.Н. Дурново. Приложившись к мощам Святителя Феодосия, Его Высочайшее Превосходительство выехал в свое имение – с. Жукотки.”

У 1903 р. Іван Миколайович захворів. Поїхав на лікування до Берліна. Достеменних відомостей про характер захворювання Дурново не вдалося розшукати. Мабуть, було щось невиліковне, тому що на початку червня 1903 р. Іван Миколайович помер. Про його смерть стало відомо і в Чернігові. На сторінках “Черниговских епархиальных известий” за 1903 р. знаходимо ось ці рядки: “1-го июня, после литургии, совершенной в кафедральном соборе Преосвященнейшим Антонием, Епископом Черниговским и Нежинским, была отслужена Его Преосвященством панихида по почившем председателе Комитета Министров И. И. Дурново, уроженце Черниговской губернии, занимавшем некогда должность Предводителя Дворянства Черниговской губернии.”

Іван Миколайович Дурново був визначним державним діячем, керівником уряду тодішньої Російської Імперії, творцем яскравих садиб у Чернігівському повіті.

**ДУНІН-БОРКОВСЬКИЙ Іван Якович.** Походив із старовинного дворянського роду. Один з його родичів, Іван Михайлович Дунін-Борковський, був першим предводителем повітових дворян у 1782-1787 рр. Відомий цікавий документ, підписаний ним 17 грудня 1786 р. Це наказ прапорщику Костянтиновичу з приводу зустрічі її Імператорської Величності Катерини II; котра у 1787 р. мала прибути на Чернігівщину.

Іван Якович Дунін-Борковський народився 17 вересня 1832 р., вірогідніше за все, у родовому маєтку в с. Новий Білоус. У 1848 р. закінчив Чернігівську гімназію, у 1852 р. – Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька. У 1853 р. пішов на військову службу. Учасник Кримської кампанії. Нагороджений медаллю за хоробрість. У 1857 р. у чині поручика вийшов у відставку. Оселився у Новому Білоусі, хоча мав родинний Бобровицький маєток. Зайнявся сільським господарством. Обирався почесним мировим суддею, головою з'їзду мирових суддів, повітовим і губернським гласним, неодмінним членом присутствія з селянських справ, губернським і повітовим предводителем дворянства (1871).

Володар багатого капіталу. Займався благодійництвом на благо учбових закладів. Заповів Чернігівському губернському земству близько 400 тис. руб. для запровадження у різних учбових закладах стипендій. У 1902 р. Іван Якович пожертвував 100 тис. руб. для спорудження будинку реального училища в Чернігові (нині кооперативний технікум). Значну допомогу від нього отримали чоловічі і жіночі гімназії у Чернігові.

Він говорив: “Я предрассудков не имею, костей на белую й черную не разделяю, и у мужика и у дворянина кости одинаковы. Талантливый способный ребенок, будь он мужичий, мещанский или дворянский – мне сие равно, учись в гимназии, в университете, выходи в люди, я такому всегда помощь готов.” (39)

Останні роки Іван Якович жив у Чернігові, у скромній найнятій квартирі. Свої родинні маєтки у Новому Білоусі і Бобровиці відвідував у разі необхідності. Але поховали його 5 вересня 1902 р. у Новому Білоусі на цвинтарі Троїцької церкви. Зберігся надгробний пам'ятник з чорного мармуру на його могилі.

Так знайшов спокій син штабс-капітана Якова Івановича Дуніна-Борковського – повітового предводителя дворянства 1819-1832 рр.

**СТИШЕВСЬКИЙ Павло Іванович.** Народився у 1809 р. Закінчив другий кадетський корпус, ймовірно, у Петербурзі. У 1828 р. розпочав службу у 16-й артилерійській бригаді. У цьому ж році взяв участь у Турецькій кампанії, а за два роки, 1830 р., – у польській. У 1836 р. поручик Стишевський отримав призначення на Кавказ. Тут його служба розпочалася у резервній батареї і гренадерській бригаді. На Кавказі служив до 1848 р. У чині капітана вийшов у відставку 1849 р. Але за три роки повернувся на військову

службу. Знову пройшов воєнними дорогами Кавказу. У 1857 р. підполковник Павло Стишевський вийшов у відставку та оселився у Виблях, де у нього було 180 десятин землі.

Вражаючими є його нагороди за хоробрість – орден св. Анни другої, третьої та четвертої ступенів, орден св. Володимира четвертого ступеня.

Головою межевої комісії Стишевського обрало дворянство у 1867 р. Відбувся розподіл земельної власності. За чесно виконані обов'язки нагороджений орденом св. Анни другого ступеня.

У 1871 р. обраний кандидатом у предводителі Чернігівського повітового дворянства. Тоді ж вийшов у відставку І. Я. Дунін-Борковський, і в жовтні 1871 р. Стишевського затвердили на цій посаді. Водночас (з листопада цього року) до виборів у 1872 р. виконував обов'язки губернського предводителя дворянства. Як раз його попередник І. М. Дурново виїхав до Катеринослава як тамтешній губернатор.

Павло Іванович Стишевський, коли відчув, що сили залишають його, переїхав у Виблі, де і помер наприкінці вересня 1890 р. Місцева губернська газета вмістила некролог. Там були такі слова: “Прослужив тридцять лет в военной службе и 4 года дворянству, П. И. Стишевский ушел со сцены служебной и удалился в деревню, где мирно доживал свои годы и умер в глубокой старости. Павел Иванович был человек добрый, честный, прямого характера, но в жизни своей очень непрактичный, доверчивый, что и стало причиной того, что в последние годы доживал в нужде.”(40)

**ТРИЗНА Роман Дмитрович.** Народився у 1816 р. Закінчив Ніжинський ліцей князя Безбородька. 30 грудня 1835 р. вступив на державну службу. До 1844 р. обіймав різні посади в канцелярії Чернігівської цивільної палати. У 1846 р. відбулась знаменна подія в житті молодого людини. Він познайомився із Тарасом Шевченком. Вони стали друзями. Роман Дмитрович поширював “Кобзар” у Чернігівській губернії, в тому числі і в повіті. У 60-х рр. XIX ст. брав активну участь в організації недільних шкіл. Багато зусиль поклав на те, щоб діти навчалися початковій грамоті у школах за “Букварем южно-русским” Т. Шевченка. Підтримки шукав у місцевої духовної влади.

70-ті рр. XIX ст. були насичені працею на благо дворянства і повітового земства. Тризна обирався дворянами у члени Чернігівського губернського з селянських справ присутствія. Протягом 1874-1875 рр. головою Чернігівського повітового земства. Після того до 1884 р. – у Чернігівській межевій палаті. Сучасники наголошували: “Суд формы, с канцелярскою тайною и всеми ее недостатками, каким был дореформенный суд, был совсем иным в Черниговской гражданской палате во время председательствования в нем Романа Дмитриевича Тризны.” (41). Двері суду відкривалися для кожного. Бідним і безпорадним Тризна віддавав всі свої службові заняття. Люди отри-



мували від нього добру пораду і справжню підтримку, Роман Дмитрович користувався повагою серед різних людей.

Він належав до стародавнього малоросійського роду Тризен. У нього було багато родичів. Але серед них Роман Дмитрович відрізнявся своїми привабливими патріархальними рисами, притаманними українцеві.

П'ять років, з 1884 до 1889 р., Роман Дмитрович Тризна важко хворів. Був прикутий до ліжка. У ніч на 2 грудня 1889 р. статський радник помер у Чернігові. Невідомо, де похований. Село Іванівка було його родовим маєтком, володарем якого став син покійного Дмитро Романович Тризна – голова Чернігівського повітового земства 1892-1910 рр.

**ТИЩИНСЬКИЙ Олександр Амфіянович.** Єдиний голова, котрий обирався на цю посаду двічі: 1875-1876 рр. і 1877-1880 рр. Народився 1835 р. в с. Голубичі Ріпкинського району в дворянській родині. Закінчив Чернігівську гімназію, згодом Петербурзький університет. Це була щира і невідкупна людина. Його цінували за самовіддану працю в земстві, в Українській Чернігівській громаді. Був період, коли Тищинського переслідувала поліція за революційну діяльність. Олександр Амфіянович відбув певний строк за ґратами Петропавлівської фортеці в Петербурзі. У 1854 р. йому дозволили повернутися до Чернігова. Оселився на Сіверянській вулиці в чудовому будинку із розкішним садом, який довгий час приваблював чернігівців смачними яблуками і грушами.

Незабаром Олександр Тищинський одружився із миловидою дівчиною на прізвище Дельмас, яка мала французьке коріння. Вони народили семеро дітей.

Отримавши дозвіл міністра внутрішніх справ, Олександр Амфіянович влаштувався на службу в канцелярію губернатора. За п'ять років Тищинський – старший помічник правителя канцелярії губернатора.

“Губернатор у Чернігові, – згадували Марія Грінченкова і Аркадій Верзилов – видні діячі Чернігівської Української громади, – тоді був Голіцин, порядна людина, і через те Тищинському непогано було в його канцелярії. Йому ж доручено було редагувати неофіційний додаток до “Черниговских губернских ведомостей”, де він публікував і дещо своє.” (42). Проте у 1878 році Олександра Амфіяновича звільнили з посади. На той час губернатор Сергій Голіцин був далеко від Чернігова – його перевели до Петербурга на придворну службу.

Авторитет Тищинського серед земців був настільки неперевершений, що його в 1875 р. обрали головою Чернігівського повітового земства. По суті, цю посаду він обіймав до 1880 р. включно з перервою майже рік.

Олександр Амфіянович брав активну участь у роботі повітових земських зібрань, на яких розглядалися важливі питання щоденного життя людей. По деяких з них Тищинський висловлював і свою власну думку. Чернігівські

повітові земці опікувалися протипожежними засобами, станом поштових доріг, діяльністю санітарної ради, побутом лікарів, влаштуванням народних училищ, асигнуванням на утримання церковно-приходських шкіл грамоти по селах Чернігівського повіту тощо.

Обрання Тишинського головою повітового земства збіглося з тим, що Олександр Амфіянович, за словами його сучасників, “завів у Чернігові книгарню й бібліотеку, бо велику увагу надавав книгам і хотів їх поширити. І багато людей у Чернігові виховувалися на книгах з бібліотеки Тишинського.” (43). Цікаво, що голова Чернігівського повітового земства став одним із засновників громадської бібліотеки у Чернігові (нині ОУНБ ім. В. Г. Короленка), котра утворилася 28 березня 1877 року. Всі свої книжки він передав цьому книгосховищу. Вони стали основою книгофонду громадської бібліотеки. Оскільки Чернігів був центром повіту, то бібліотечними книжками користувалися не лише мешканці міста.

На повітове земство покладалися відповідні обов’язки і по Чернігову. Так, за часи головування Олександра Тишинського (до 1886 р.) повітове земство опікувалося всіма шляховими спорудами, зокрема перебудовою Красного мосту в Чернігові.

Залишивши посаду голови повітового земства, Олександр Амфіянович зайнявся публіцистикою. На сторінках “Черниговских губернских ведомостей” він опублікував статті “Столетие Черниговской городской думы” (1888), “Рассказы старожилов про путешествие Императрицы Екатерины II” (1889), “Кустари-гребенщики в Городницком уезде (в с. Владимировке и в д. Мутичеве)” (1887) та ін.

Активно працював у Чернігівській Українській громаді, опікувався громадською бібліотекою, виховув дітей. Його гордістю була Любочка – наймолодшенька. Батько встиг влаштувати її до Чернігівської гімназії, але не дожив до того дня, коли Любочка успішно її закінчила.

Олександр Амфіянович Тишинський помер 28 січня 1896 р. Його поховали біля Воскресенської церкви в Чернігові. На щастя, могила цього славного чернігівця збереглася до наших днів.

Після смерті Тишинського улюблена дочка Люба закінчила Петербурзьку консерваторію і стала відомою оперною співачкою, котра виступала на одній сцені із Федором Шаляпіним. Для сценічного іміджу вона обрала прізвище матері, а в історію вітчизняного мистецтва увійшла як Андресва-Дельмас Любов Олександрівна, в котру був закоханий видатний російський поет Олександр Блок. Він присвятив їй цикл чудових поезій, об’єднаних однією темою – Кармен. Цей образ Любов Дельмас талановито втілила на оперній сцені.

**ВАРЗАР Василь Єгорович.** Народився 1851 р. у польському місті Любліні, де ніс офіцерську службу його батько, дворянин молдавського походження. Після виходу у відставку Єгор Варзар привіз родину на Чернігівщину. Купив маєтності у селах Ладинка і Друцьке.

Сина віддав до Чернігівської гімназії, яка відзначалася вільнодумством. Неодноразово батько просив Василя не вступати ні в які товариства. А той став членом “гуртка самоосвіти”, яким керував Лев Гінзбург. Гімназію закінчив, коли йому було п’ятнадцять років, тому до університету його не прийняли. Всіх, хто спілкувався з хлопчиком, Василь дивував серйозністю, коли розмірковував про політичну економію або філософію. І в той же час його обличчя посміхалося, коли читав вірші улюблених поетів, особливо Пушкіна. Гадали, що з Василя Варзара вийде поет, романіст, а він став статистиком.

Вищу освіту юнак здобув у Петербурзькому технологічному інституті. У північній столиці Василь Варзар відвідував гурток “лавристів”. Це народовольче зібрання відвідували й чернігівці. Серед дівчат він виділив Олександрю Рашевську, сестру чернігівського художника Івана Григоровича Рашевського. Їй також припав до душі стриманий, інтелігентний юнак з чорними молдавськими очима. У рамках гуртка Олександра допомогала Василеві збирати матеріали про податкову політику уряду Росії. Наслідком такої роботи стала брошура Василя Варзара “Хитра механіка”. Її нелегально привезли до Черніговра. Сюди ж в 1874 р. по закінченні інституту приїхала сім’я Варзарів. Цього ж року Олександра народила сина Василя.

Батько ж працював у статистичному бюро губернського земства, разом з Петром Червинським та Олександром Русовим обстежував повіти губернії. Василь Варзар склав програму обстеження фабрично-заводської та кустарної промисловості. Вона вважалася зразковою до останніх днів існування земської статистики. Наукові розробки Варзара побачили світ на сторінках “Трудов Черниговского земского статистического бюро” в 1876 р. Матеріали по оцінці земель Чернігівського та Борзенського повітів видано двома томами за рік.

Несподівано закрили статбюро. Деякий час Варзар не займався улюбленою справою. На прохання Новозибківського та Остерського земств зробив оціночний опис їхніх повітів. Було видано два томи “Матеріалів для оцінки угідь”. Та раптом губернське земство відновило діяльність статистичного бюро. Василя Єгоровича запросили консультантом. Він брав участь у складанні карти ґрунтів губернії. Її чудово видала фірма Уллїна у Санкт-Петербурзі. На цьому діяльність Варзара у статбюро припинилася. У 1886 р. його обрали головою Чернігівського повітового земства. Він поринув у нові турботи.

Збереглися його виступи на земських зборах. 25 жовтня 1887 р. відбулося обговорення медичних проблем. Одна з них була пов’язана із станом Антоновицької лікарні. Василь Єгорович тоді сказав: “Запросы го-

родского врача гораздо шире и требования строже, он привык к благоустроенным больницам, госпиталям и лечебницам, содержание которых стоит тысячи. Земский же врач довольствуется больницей, содержимой на грош. Белья в них действительно нет, и дается оно только в экстренных случаях, и большинство больных должно обходиться собственным бельем. Кровать в сельской больнице обходится, быть может 1 рубль, а в городе тысячу; это ничего не значит, если больные являются в нашу больницу со своим бельем. Приемный покой в Антоновичах отличный и действительно образцовый по сравнению с др. в уезде. Он построен по плану совета врачей. Мы бедны, у нас не хватает средств, но исходя из средств, утвержденных Собранием. Антоновская больница не идеал, она требует еще многих улучшений, нужны: мертвецкая, ледник, ретирад, улучшение ванны, хотя переход в нее и теперь уже улучшен.” (44)

Суперечки точилися і навколо Горбовської медичної дільниці. Варзар запропонував для поліпшення стану справ на цих дільницях використали запасний капітал. Говорив голова управи настільки переконливо, що повітові земські збори ухвалили відкрити у Горбовому приймальну кімнату. Було асигновано 2.500 руб. запасного капіталу. Щось перепало й Антоновицькій лікарні.

Утворене 1 травня 1885 р. сільськогосподарське товариство, секретерем якого обрали Варзара, не мало свого приміщення, де можна б було розмістити насінневе бюро, склад для реманенту. І знову Василь Єгорович напоїг на своєму. Голова чергових повітових земських зборів предводитель дворянства Михайло Іванович Посудевський підтримав Варзара, і рішення було таким: асигнувати сільгосптовариству 500 руб. (Василь Єгорович просив 300) і надати приміщення при повітовій управі.

Варзар був ініціатором створення земського банку “в форме товарищества взаимного кредита, с той разницей, что земство придет на помощь при его устройстве. Банк этот принесет земству же барыши, и я думаю, что если для этого потребуется расход и затрата от 10000 до 15000, то деньги эти возвратятся с лихвой. Так что я не против создающей деятельности земства, если Собранию угодно, я разработаю устав этого банка к следующему очередному или даже экстренному собранию.” (45). Такий дозвіл Варзар отримав.

У книзі “Спогади старого статистика” Василь Єгорович писав: “Майже 14 років (з 1878 до 1892 року) був робочою земською конякою, брав участь в усіх зборах, комісіях і роботах місцевих громадських установ. Повсякденна поточна робота: земська справа, земська медицина, покращання шляхів, земельна меліорація, налагодження водогону, під’їзної залізничної колії до Чернігова і т.п., – все це втягувало мене в дріб’язкову, але корисну діяльність”.

Софія Русова називала Варзара “справжнім нігілістом.” Коли у 1892 році закінчилася його служба на посаді Чернігівського повітового земського голови, він балотувався на посаду міського голови. Однак загострення відносин з губернатором Анатолієм Шостаком спричинилися до того, що Василь Єгорович змушений був залишити Чернігів.

Варзари виїхали до Петербурга, звідти – до Риги і Ревеля. Василь Єгорович працював фабричним інспектором. Видав тритомне дослідження із статистики страйків, яке здобуло високу оцінку фахівців.

Після жовтневого заколоту 1917 р. викладав у вузах Москви і Ростова-на-Дону. У 1928 р. поховав дружину. Переїхав до сина в Москву. У травні 1932 р. побував на весіллі своєї внучки Ніни, котра вишла заміж за всесвітньо відомого композитора Дмитра Шостаковича. Через чотири роки Василь Єгорович став прадідом.

А потім у сім'ю Варзарів увійшли неприємності. Дружина сина Софія Михайлівна, вчений-астроном, чомусь опинилася в Караганді на посаді бухгалтера. Здавав позиції і Василь Єгорович. Він помер 27 вересня 1940 р. У 1954 р. від раку померла Ніна Василівна Варзар, вчений-астрофізик. Дмитро Шостакович був на межі самогубства. Потім до 50-річчя дружини написав Сьомий квартет.

Так назавжди ім'я Варзара вкарбувалося не лише в історію вітчизняної статистики, а й всесвітньої музичної культури. А ще – в назву однієї з вулиць Чернігова.



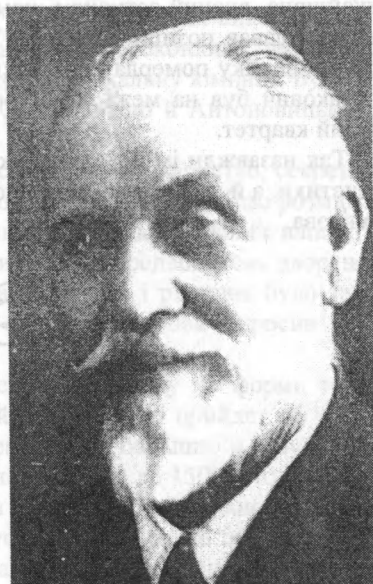


*Тициньський Олександр Амфіанович,  
голова Чернігівського земства  
в 1875-76 рр., 1877-80 рр.*

пасіниве бібра, склад для реманету. І в  
своєму Голова чергоних прагнучих земськ  
Мухайло Ільшовит Пестевськ

асигнувати сімьсотовариста  
надати приміщення при поштової уст  
Варзар був ініціатором створен  
шестьє класного кредиту, с той різниц  
при єго устроїстве. Банк зтот принесет  
аси для зтого потребуєтся расхон и затр  
вотаряться с лишьой. Так что в не прот  
если Собранию угодно, с вработаю у  
чередному или даке экстренному собр  
спримає.

У хвилі "Спогади старого статистика" в  
рокіа (в 1878 до 1892 року) був робочою змес  
зборях, конєсіях і роботах місєсань громадськ  
робот: земська справа, земська меліорач, покращення палива, земська  
орний і залюдженія волостю, під'їзної залізничної колії до Чернігіву і т.д.  
все це вступало мєне в дріб'ячку, але хорєсну діяльність



*Варзар Василь Єгорович, голова  
Чернігівського повітового  
земства в 1886-1892 рр.*



*Дурново Іван Миколайович,  
предводитель повітового дворянства  
(1860-1863)*



*Вербицький Федір Миколайович,  
голова повітової земської управи в  
1918 році (фото з сімейного архіву  
Овдак Т.В., м. Чернігів)*

## ЛИТЕРАТУРА

1. Хижняков В. М. Из истории одного земства // Рус. богатство. – 1913. – №3. – С.318.
2. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1914 года, состоявшихся: чрезвычайных от 22-го февраля и 10-го августа и очередного с 8-го по 14-е ноября. – Чернигов, 1915. – С.170.
3. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1915 года, состоявшихся: чрезвычайных от 8-го мая и 9-го июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов, 1916. – С.182.
4. Там само, с.186.
5. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1914 года, состоявшихся: чрезвычайных от 22-го февраля и 10-го августа и очередного с 8-го по 14-е ноября. – Чернигов, 1916. – С.134.
6. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания очередной сессии 1912 года, состоявшейся 28-31 октября, 1 и 2 ноября 1912 года. – Чернигов, 1913. – С.223.
7. Там само, с.229.
8. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1915 года, состоявшихся: чрезвычайных от 8-го мая и 9-го июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов, 1916. – С.132.
9. Там само, с.140.
10. Там само, с.141.
11. Там само, с.145.
12. Там само.
13. Журналы Черниговского уездного собрания 1886-87 года. – Чернигов, 1888. – С.59.
14. Журналы Черниговского уездного собрания очередной сессии 1897 года. – Чернигов, 1898. – С.106.
15. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1914 года, состоявшихся: чрезвычайных от 22-го февраля и 10-го августа и очередного с 8-го по 14-е ноября. – Чернигов, 1915. – С.132.
16. Там само, с.133.
17. Там само.
18. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1915 года, состоявшихся: чрезвычайных от 8-го мая и 9-го июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов, 1916. – С.87.
19. Там само, с.91.
20. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Кн.2. – С.69.



21. Там само, с.70.
22. Там само, с.71.
23. Журналы Черниговского уездного собрания 1886-87 года. – Чернигов, 1888. – С.193.
24. Там само, с.106.
25. Журналы Черниговского уездного земского собрания сессии 1897 года. – Чернигов, 1898. – С.123.
26. Там само, с.100.
27. Там само, с.108.
28. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1914 года, состоявшихся: чрезвычайных от 22-го февраля и 10-го августа и очередного с 8-го по 14-е ноября. – Чернигов, 1915. – С.182.
29. Там само, с.183.
30. Там само.
31. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сесии 1915 года, состоявшихся: чрезвычайных от 8-го мая и 9-го июня и очередного с 29-го сентября по 5-е октября. – Чернигов, 1916. – С.173.
32. Там само.
33. Там само, с.176.
34. Там само, с.241.
35. Там само.
36. Там само, с.170.
37. Журналы заседаний Черниговского уездного земского собрания сессии 1914 года, состоявшихся: чрезвычайных от 22-го февраля и 10-го августа и очередного с 8-го по 14-е ноября. – Чернигов, 1915. – С.151.
38. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. – Прага, 1934. – С.36.
39. Журавльова Т. Один мільйон карбованців на потреби вищої освіти. //Десн. правда. – 2002. – 31 серп. – С.12.
40. Черниг. губерн. вedom. – 1890. - №94. – С.4.
41. Черниг. губерн. вedom. – 1889. - №96. – С.4.
42. Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.464.
43. Там само.
44. Журналы Черниговского уездного собрания 1886-87 года. – Чернигов, 1888. – С.22-23.
45. Там само, с.26.

## ЗМІСТ

Від автора .....	3
Кілька попередніх слів .....	4
Повіт і земство – повітове земство .....	7
Торговельно-промислові заняття населення Чернігівського повіту .....	19
Ех, дороги і мости .....	21
Телефон не розкіш .....	27
Аграрні турботи .....	30
Земські Айболити .....	43
Ось і школа, ось і клас .....	52
Дворянські гнізда .....	65
Портретна галерея .....	74
Література .....	86

*Науково-популярне видання*

Студьонова Людмила Валентинівна

### **Чернігівське повітове земство. Сторінки історії**

Редактор: *Курданов А. Л.*

Підписано до друку 16.06.2003 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 5,11. Обл.-вид. арк. 5,72.

Тираж 1000 пр. Зам. № 291.

*Віддруковано з оригінал-макета замовника  
в ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”.*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру  
суб’єктів видавничої справи ДК № 1115, від 12.11.2002 р.  
16610, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 А,  
тел./факс (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,  
e-mail: aspekt@ne.cg.ukrtel.net*





Zyfu. 00